

४६

Received on 11-2-1907

५

५/८

कौटिलीय
अर्थशास्त्र-प्रदीप.

लेखक
प्रोफेसर गोविंद गोपाल टिप्पनीस.
मन १९२३.

किमत २ रुपये.

45-011923/24/24
Received on 11/2/1924

पंथमालें दुसरे पुस्तक.

३५) ८

य अर्थशास्त्र-प्रदीप.

लेखक

केसर-गोविंद गोपाल टिपनीस.

मुद्रक व प्रकाशक

शाराम गोविंद विरकुड, वी. ए.

१

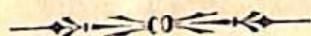
किमत २ रुपये.

मुद्रक व प्रकाशकः—स. गो. विरकुड, वी. ए.

‘रवौन्द्र प्रिंटिंग वर्स’ अंवेवाडी ‘ई’ व्लैक,

गिरगांव—मुंबई.

अल्प निवेदन.

ह्या पुस्तकासंबंधाने विशेष महत्वाचे असें जें कांहीं सांगवयाचे ते मी आरंभी 'विषय प्रवेश' नामक एका स्वतंत्र प्रकरणात सांगितले असल्यामुळे येथे फक्त एकदोन गोष्टीचेंच निवेदन करावयाचे आहे.

पंडित शामशास्त्री वी. ए., एम. आर. ए. एस. यांनी प्रकाशित केलेले मूळ संस्कृत कौटिलीय अर्थशास्त्र आणि यांनी स्वतः केलेले त्याचे इंग्रजी भाषांतर हीं दोन पुस्तके, महाराष्ट्रांतील सुप्रसिद्ध, ओजस्वी, प्रतिभावान् आणि बाणेदार नवमतवादी लेखक माझे भित्र रा. केशव सिताराम ठाकरे, संपादक प्रबोधन, यांनी मला सन १९२० च्या डिसेंबर महिन्यांत, मी सुंवईस गेलों असतां दिलीं. तां त्यांनी अत्यंत काळजीपूर्वक वाचलीं होतीं. त्यांतील विशेष महत्वाचा कांहीं भाग त्यांनी मला वाचून दाखविला आणि त्या पुस्तकांतील माहितीच्या आधारे मी कांहीं लेख लिहोव अशी अतिशय कळकळीने इच्छा प्रदर्शित केली. माझ्या सवडीप्रमाणे मी हें पुस्तक दोन वेळां वाचले आणि लेखास अथवा व्याख्यानास उपयोगी पडण्यासारखीं भरपूर टिपणे काढून ठेविलीं. रा. ठाकरे यांच्या इच्छेस मान देण्याचा सुयोग आज आला ह्यावद्दल समाधान वाटते.

सन १९२१ च्या जून महिन्यांत मराठी भाषेचा अध्यापक म्हणून माझी नेमणूक एल्फिन्स्टन कॉलेजांत झाली, आणि मी सुंवईस राहूं लागलों. याच वर्षी मराठी ग्रंथसंग्रहालयाच्या कार्यकारी मंडळाच्या तर्फे संग्रहालयाचे उत्साही चिटणीस रा. पुणतांबेकर यांनी शारदीय महोत्सवाचे प्रसंगीं मी एक व्याखान द्यावे असें मला आग्रहपूर्वक सुचविले आणि मी त्यांच्या सूचनेप्रमाणे "कौटिलीय अर्थशास्त्र" याच विषयावर माझ्या उपरोक्त टिपणांच्या आधारे सदर प्रसंगी, संग्रहालयांत व्याख्यान दिले. ह्या व्याख्यानांत ह्या ग्रंथाचे भाषांतर मराठीमध्ये प्रसिद्ध झाल्यास, महाराष्ट्रभाषेत एक बहुमोल ग्रंथाची भर पडेलअसें मी सांगितल्यावृृन रा. ओगले यांनी हें काम हातीं घेतले आहे असें एका उपवत्त्यानीं आपल्या भाषणांत सांगितले. रा. ओगले यांचे हें भाषांतर जर प्रसिद्ध झाले असतें तर फार चांगले झाले असतें आणि प्रस्तुतचे केवळ त्या ग्रंथाच्या आधारे लिहिलेले हें पुस्तक लिहून प्रसिद्ध करण्याचे कारणच उरले नसते.

माझ्या उपरोक्त व्याख्यानाचा सारांश त्यावेळी कित्येक इंग्रजी व मराठी वर्तमान पत्रांतून प्रसिद्ध झालेला वाचून मुमारे १५।२० विद्याव्यासंगी आणि जिज्ञासु सद्गृहस्थांची मला जीं पत्रे आलीं त्यांवरून 'कौटिलीय अर्थशास्त्र'चा प्रसार त्यावेळीं तरी महाराष्ट्रांत विशेष झालेला नव्हता असें मला वाटले आणि रा. ओगले यांचे भाषांतर लौकर प्रसिद्ध न झाल्यास कौटिलीय अर्थशास्त्राचा महाराष्ट्र वाचकांशीं परिचय करून देण्या पुरते तरी एखादें पुस्तक आपण लिहावें अशी इच्छा झाली. प्रस्तुत पुस्तक हें याच तळमळीचें फळ होय.

मूळ पुस्तक वाचावयास देऊन त्याचा आस्वाद मराठी वाचकांस रा. ठाकरे यांनींच माझ्याकडून देवविला, म्हणून मी त्यांचा फार आभारी आहे. मराठींतील कसलेले प्रागतिक लेखक रा. पुरुषोत्तम गोपाळ काणेकर (शारदाश्रमवासी) आणि महाड राष्ट्रीय शाळेंतील संस्कृताचे अध्यापक रा. सखाराम जगन्नाथ भागवत यांनीं, मी अजारी असल्यामुळे माझी इच्छा असतांही मला न होण्यासारखीं ह्या पुस्तकासंबंधीं कांहीं कामे केवळ माझी ती इच्छा पूर्ण करण्याकरितांच करून, मला उपकारवद्ध केले आहे.

महाराष्ट्र-साहित्य मासिकाचे संपादक रा. विरकूड, वी. ए. यांनीं सदर मासिक तोऱ्यानें चालत असतांच, तें पुढे चालविण्याचा भार केवळ वाज्ञायविषयक प्रेमानें आपल्या शिरावर घेतला; ह्या त्यांच्या उपकार-क्रुणांतून अंशतः तरी मुक्त व्हावें म्हणून मी ह्या पुस्तकाची प्रथमाब्यन्ति काढण्याचा हक्क कोणत्याही प्रकारचा मोबदला न घेतां त्यांस दिला. ही सुसंधी त्यांनीं मला दिल्यावहूल मी त्यांचा फार आभारी आहे. माझ्या इच्छेप्रमाणे मला त्यांच्या क्रुणांतून मुक्त करण्याचं कार्य महाराष्ट्र-भाषाप्रेसी वाचक करतील असा भरंवसा आहे.

कार्तिक शु. ११ महाड
शके १८४५ } }

गोविंद गोपाळ टियनीस.

प्रकाशकाचे हृदृत.

महाराष्ट्र-साहित्य ग्रंथमालेचे दुसरे पुस्तक 'कौटिलीय अर्थशास्त्र-प्रदीप' हें आज दिपवाळीच्या सुमुहूर्तावर प्रसिद्ध करून महाराष्ट्र रसिक जनांच्या हाती देतांना आम्हांस परमानंद वाटत आहे. मालेचे पहिले पुस्तक 'प्रेम कीं लौकिक' प्रसिद्ध होऊन आज सात महिने झाले. इतक्या अल्पावधीतच त्या पुस्तकाची प्रथमावृत्ति खलास झाली व सदर पुस्तक कॉलेजांतील विद्यार्थ्यांना लावण्याविषयां मुंबई युनिव्हर्सिटीने शिफारस केली आहे. त्यामुळे त्या पुस्तकाची द्वितीया वृत्ति लवकरच काढावी लागेल असा. रंग दिसत आहे. मराठी भाषेत लिहिलेले पुस्तक अथवा वर्तमानपत्र पाहून आमचा सुशिक्षित विद्वान् वर्ग इतके दिवस नाक मुरडीत असे. आंगलभाषा ही वाधिणीचे दूध आहे; अर्थात् पुष्टिवर्धनार्थ तेंच प्राशन करणे इष्ट आहे असें त्यास वाटे. पण तें चांगले पचविष्याची ताकद सर्वसाधारण लोकांच्या अंगीं नसल्यामुळे त्यांची भूक शमविष्यासाठीं व त्यांना सुदृढ करण्यासाठीं मातृभाषेचाच अवलंब करण्याची जरूरी आमच्या सुशिक्षित वर्गास पद्धन तिच्याकडे त्याचें लक्ष दिवसेंदिवस आधिकारीक वेधू लागले आहे हें सुचिन्ह होय. ईश्वरकृपेने आज मराठी भाषेत, भारदस्त, तेजस्वी, व जोरदार विचारांनी युक्त, तसेच स्वतंत्र बुद्धीने लिहिलेल्या अशा ग्रंथांची निष्पत्ति होऊं लागली आहे. त्यामुळे परभाषेच्या पांगुळ गाज्याची आतां जरूरी उरली आहे असें आम्हांस वाटत नाहीं. अलिकडे वरीच शास्त्रीय पुस्तके प्रसिद्ध होत आहेत व प्रो. गोविंद गोपाळ टिपनीस यांनी प्रस्तुतचे पुस्तक अत्यंत परिश्रमाने लिहून शास्त्रीय वाड्मयांत महत्त्वाची भर घातली आहे. त्याबद्दल मराठी वाचक वर्ग त्यांचा फार त्रणी राहील. इतके सुंदर पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचा मान प्रोफेसरसाहेवांनी महाराष्ट्र-साहित्य ग्रंथमालेस दिला याबद्दल आही त्यांचे अतिशय आभारी आहोत.

ग्रंथमालेच्या प्रथम पुष्पाचा प्रेमानें स्वीकार करून महाराष्ट्र-रसिक जनांनी आम्हांस ल्यावेळीं प्रोत्साहन दिले तसेंच यावेळींही देतांल अशी आम्हांस आशा आहे. ग्रंथमालेचे पुढील कार्य केवळ लोकाश्रयावर व रसिक वाचकांच्या प्रेववृद्धीवर अवलंबून राहील. ही प्रेमवृद्धि अखंड चालू ठेवण्याची बुद्धि आमच्या आश्रयाच्या अनंताला होऊन मराठी भाषेच्या निस्सीम सेवेत महाराष्ट्र-साहित्य व ही ग्रंथमाला सदासर्वकाळ उत्कर्ष पावोत, व ल्याप्रीत्यर्थ आमचे हातून अनन्यभावे परिश्रम घडोत हीच दयाघन प्रभूजवळ प्रार्थना आहे.

सर्वांचा कृपाभिलाषी,

आंवेवाडी, ई. व्लॉक, } सखाराम गोविंद विरकुड.
गिरगांव-मुंवई, ता. ६१११२३. } चिटणीस-महाराष्ट्र-साहित्य ग्रंथमाला.

अनुक्रमणिका.

पृष्ठ.

विषयप्रवेश	१
प्रकरण १ ले	१३
" २ रे	२७
" ३ रे	३७
" ४ थे	५०
" ५ वे	६३
" ६ वे	७२
" ७ वे	८२
" ८ वे	९१
" ९ वे	९९
" १० वे	११०
" ११ वे	११८
" १२ वे	१२६
" १३ वे	१३४
" १४ वे	१४३
" १५ वे	१५०
" १६ वे	१५७
" १७ वे	१६३
" १८ वे	१७३
उपसंहार	१७९

प्रथम शब्द

प्रथ
आम्हां
आहे.
द्वीवर
आश्रय
साहित्य
अनन्य

गिरणांव

कौटिलीय अर्थशास्त्र-प्रदीप.

विषय-संक्षेप.

विषय प्रवेश पृष्ठे १-१२.

विषयव्याप्ति-विष्णुगुप्त अथवा कौटिल्य—कौटिलीय अर्थशास्त्राची मूळ हस्तलिखित प्रत—टाकेची प्रत—प्रसिद्धीकरण—इंग्रेजी भाषांतर—मूळाची दुसरा आवृत्ति—जर्मनीत प्रयाण—या ग्रंथाच्या आधारे स्वतंत्र टिपणे. (पृ० १-२.)

ग्रंथाचे प्राचीनत्व—प्राचीन उल्लेख—विष्णुपुराण, दशकुमारचारित, कामदंकीयनीतिसार, पंचतंत्र, नदिसूत्र, मलिनाथसूरि वगैरे (पृ० ३) अंतःप्रमाणे—सूत्ररूप भाषासरणि, हल्दीं प्रचारांत नसठले अपाणिनीय शब्द—कौटिल्य व याज्ञवल्क्य—कौटिल्य व मनु—अर्थशास्त्रांतीऱ्य समाजस्थिति बुद्धपूर्वकालान आहे—सेत्युक्स निकेटर—चन्द्रगुप्त—मेगस्थिनीस यांच्या वेळच्या स्थितीशीं तिचे साम्य—(पृ० ४-६).

अर्थशास्त्राची व्याख्या—(पृ० ७) थोडी ऐतिहासिक माहिती—अलेकझांडरची हिंदुस्थानावर स्वारी—चन्द्रगुप्त मौर्याचे मायभूमि सोडविण्याचे प्रयत्न—शिशुनागापासून महापञ्चनंदार्पण्यत—धनानंद—नंदवंशाचा उच्छेद—सम्राट् चन्द्रगुप्ताचे साम्राज्य—स्मिथ साहेवांचा ‘कावेबाज ब्राह्मण’—श्लोक-संख्या सहा हजार—परिभाषेच्या अज्ञानामुळे ग्रंथाची दुर्बोधता—चाणक्याची धन्यता (पृ० ७-१२).

प्रकरण पहिले पृष्ठे १३-२६

शुक्रवृहस्पतींना नमन—चारविद्या—मल्हार रामराव चिटणीस यांच्या राजनीतिविषयक ग्रंथावर प्रस्तुत ग्रंथाची छाया—चार विद्यांच्या संक्षेपरूप व्याख्या (पृ. १३-१५) राजदण्डाचे महत्व—या विद्यांचे शिक्षण—ब्रह्मचर्याचा काळ—राजपुत्रावा दिनक्रम—इन्द्रियजय सर्व विद्यांचे ध्येय अर्थ एव प्रधानः—‘छायानलिकाप्रतोद’ वेळ समजण्याचे यंत्र (पृ. १६)

अमाळाची जहरी—मनुष्याची योग्यता त्याच्या कामावर—अमालादि-
कांच्या परीक्षेचे प्रकार—१ धर्मोपधा, २ अर्थोपधा, ३ कामोपधा, ४ भयो-
पधा—या दण्डनीतीचे कारण परिस्थिति होय (पृ. १७-१८) हेरांचे वर्ग
१ कापटिक २ उदास्थित ३ गृहपतिक ४ वैदेहक ५ तापसव्यंजन व त्यांचे चेले
६ सत्रि ७ तीक्ष्ण ८ रसद ९ विधवा ब्राह्मणी (पृ० १९-२०) प्रजारंजन—
परप्रजानिरीक्षण, मंत्री—गुप्त, मसलती—इन्द्राचे सहस्र अक्ष म्हणजे
सहस्र मंत्री—मंत्रिपरिषदेचा निकाल राजालाहि बंधनकारक—
परराष्ट्रीय वकील—त्यांने काय शिकले पाहिजे ? (पृ. २१-२३) राजपुत्रर-
क्षणम्—पूर्वग्रंथकारांचीं मते—कौटिल्यांचे मत—उत्तम शिक्षण देवविणे,
राजपुत्रांचीं व्यसने घालविष्ण्याचे प्रकार (पृ. २४) नियोगानें पुत्रोत्पति—
राजपुत्राने राज्य कसें मिळवावें—अघोर उपाय—समाजावर परिणाम—राजकीय
वावर्तीत दुवळपणा—(पृ. २५-२६)

प्रकरण दुसरे.....पृष्ठे २७-३७.

प्रेजेंचे सुख तेंच राजांचे सुख—राजांने कर्तव्यपरायण असावें—कर्तव्यक्रम—
(पृ. २८) नियमितपणा—राजाला राण्यांपासूनहि भय असते—पूर्वेतिहासांतील उदाहरणे
(पृ० २९) वास्तुशास्त्र—अन्तःपुर, रंगमहाल, राजमहाल, राजसभा वैगेरे इमा-
रतींची वांधणी—आगीपासून भय राहूं नये म्हणून उपाय—अलंकारभूमि, मंत्रभूमि,
उपस्थान युवराज—कचेरी, अध्यक्षस्थान वैगेरे जागा (पृ० ३०-३१) अन्तः-
पुरांतील नियम—राजाचे शरीरसंरक्षक व इतर खाजगी नोकर—पाकशाळा—
अन्नपरीक्षा—पेयपरीक्षा—वस्त्रे—स्नान लेपन वैगेरे—वाहन—नौका—शिकार—
सर्वत्र स्वसंरक्षणाची योजना (पृ० ३२-३५) असल्या ग्रंथांच्या अध्ययनापासून
सुचणारे विचार (पृ० ३६-३७).

प्रकरण तिसरे.....पृष्ठे ३७-४९.

किले १ दुर्ग २ औदक ३ पार्वत ४ धान्वन ५ वनदुर्ग—स्वसंरक्षणकार्थ समु-
दायस्थान—संरक्षणाचे उपाय—सैन्य (पृ० ३७-३८) राजधानीच्या शह-
राची वाह्यरचना—उपहारगृहे, दारुचे उत्ते, वेश्यांच्या वावनखण्या, दवाखाने,
कारागिरांचे संघ—शिवमंदिरे—श्रीमदिरागृह (पृ० ३९) दहनभूमि—दहा
घरांस एक विहीर—परकीय राज्यांतील लोकांसंबंधीं कडक कायदे—मेगस्थिनी-

सकृत पाटलिपुत्रवर्णन आणि हिंदुस्थानची संपन्नता—(पृ० ४०) खेडी—इनामे—लागवड—कर—अनाथांचे पालन—शेतकऱ्यांचे संवर्द्धन—जमिनीची व्यवस्था—गुरुचरण, सोमवनस्पतीची लागवड, आश्रम, शिकार, कच्चया मालापासून जिन्हस तयार करणे—(पृ० ४१—४३) हत्ती—चन्द्रगुप्ताच्या सैन्यांत नऊ हजार हत्ती होते—त्यांच्या जाति—कोशगृह, तुरंग वैगरे सरकारी इमारती—पाऊस मोजण्याचे कुंड (पृ० ४४) नाणी—सरकारी वसूल—खजिना—तूट आल्यास व्यवस्था—जमाखर्ची खाते—उत्पन्नाच्या बाबी व पोटबाबी (पृ० ४५) दस्तरदाराची कचेरी—खजिन्यांची व्यवस्था—नोकरांवर देखरेख—(पृ० ४६—४७) शानसपद्धति—लेखकाचे गुणदोष—(पृ० ४८)—कोशाध्यक्ष—रत्ने, मोत्ये—मोत्यांचे प्रकार—कापड, कोंकणांत कापड ! (पृ० ४९).

प्रकरण चवथे.....पृष्ठे ५०—६२.

खाणी—आकराध्यक्ष—अशोधित धातु शुद्ध करण्याच्या कृति—ठिसूळ धातु मऊ व घनवर्धनीय वनविष्याचे नियम (पृ० ५०—५१) लोहाध्यक्ष—लक्षणाध्यक्ष आणि नाणी—नाण्यांचा परीक्षक—खन्याध्यक्ष आणि मोत्ये, रत्ने वैगरेंची व्यवस्था—मीठ—लवणाध्यक्ष—(पृ० ५२) सुवर्णाच्या जाति—रूपे—सुवर्णकारांची दुकाने—सुवर्णाध्यक्ष—दुकानांतील नियम (पृ० ५३—५४) कोष्ठागाराध्यक्ष—निरनिराळे कर—कोष्ठागाराध्यक्षाचे काम—**सिंहनिका**—कांदीं रोजच्या व्यवहारांतील माहिती—(पृ. ५५—५६) पाकशास्त्र—मांसपाक—पकांबे, कांडण्याचीं व दळण्याचीं थंडे—पण्याध्यक्ष व व्यापार—कुण्याध्यक्ष आणि त्याचे अधिकार—(पृ. ५७—५८) आयुधागाराध्यक्ष व निरनिराळीं हत्यारे व युद्धसामुग्री (पृ. ५९—६०) वजने व मार्ये—पौतवाध्यक्ष—मानाध्यक्ष—यांचीं कामे—कालमापन (पृ. ६१) जकात—शुल्काध्यक्षाचीं कामे (पृ. ६२).

प्रकरण पांचवे.....पृष्ठे ६३—७१.

वीणकाम व सूत्राध्यक्ष—सूत काढणे कारखान्यांतील शिस्त (पृ. ६३) सीताऽध्यक्षास कृषिशास्त्र व वृक्षायुर्वेद यांचे अध्ययन करावे लागे—पावसाचे मापन द्रोणावर—महाराष्ट्रांत साडे तेरा द्रोण—‘ अमितमपरान्तानाम् ’—पीक चांगले येण्यास पाऊस कसा व केव्हां पाहिजे ?—पावसाचे भविष्य—वीं—

खत—मळणी (पृ० ६४-६५) सुराध्यक्ष—सुरापानाचे नियम—मद्याचे प्रकार—(पृ० ६६-६७) सूनाध्यक्ष—प्राणिसंरक्षण—अभयवन—कसाई-खाने—गणिकाध्यक्ष—दरवारच्या गणिका—त्यांजविषयी नियम—(पृ० ६८-६९) नट नर्तकादिकांविषयी नियम—वेश्यापुत्र—हेर—नावध्यक्ष—समुद्र, नद्या, सरोवरेंवरील जलतरणाची व्यवस्था—(पृ० ७०-७१)

प्रकरण सहावे.....पृष्ठे ७२-८१.

गुरांचे कळप—१ वेतनोपग्राहिक—२ करप्रतिकर—३ भक्तोत्सुष्टक—४ भागानुप्रविष्टक—गोऽध्यक्ष व्रजपर्यग अथवा गुरांची नोंद—गोवधाला शिक्षा—गायराने—गोऽध्यक्षाचीं कामे—कातडी—दोहन—दूध—लोणी—बैल, गाढके, उंट, डुकरे, मेंब्रा वर्गरेंची व्यवस्था (पृ० ७२-७४) अश्वाध्यक्ष—अश्वांची नोंद—अश्वशाला—नवप्रसूत तुरगीची व्यवस्था—शिंगराची व्यवस्था—उतम घोड्यांची लक्षणे—गाडीचा घोडा व स्वारीचा घोडा—अश्ववैद्य—अश्वाध्यक्षाचा इतर कामे. (पृ० ७४-७५) हस्त्याध्यक्ष—हस्तिशाला—हत्तीचा आहार—हस्तिदंत—रथाध्यक्ष—रथ, रथी व सारथी यांचे कौशल्य पाहणे—रथाची रुंदी-उंची—(पृ० ७६) पत्याध्यक्ष—सैन्याची व्यवस्था—खनक युद्ध—सेनापति—चतुरंग सैन्याची तवारी—शिस्त—मुद्रांकित राजपत्राची अवश्यकता—मुद्राध्यक्ष—विवीताध्यक्ष—याचीं कामे—समाहर्ता अथवा रेव्हेन्यु कलेक्टर—गोप अथवा तलाठी—(पृ० ७७-७८) खेड्यांतील सर्व प्रकारच्या नोंदी—राजधानीपुरते काम करणारा नागरक—याचीं कामे—ग्रीष्म क्रुतंत आगोवहूल विशेष काळजी—इतर नियम (पृ० ७८-८१).

प्रकरण सातवे.....पृष्ठे ८२-८८.

न्यायाधीश—व्यवहार परीक्षा—न्यायपद्धति—वादीप्रतिवादी—साक्षीदार—भत्ता—(पृ० ८२) जातिभेद नवहता—राजांचे कर्तव्य चातुर्वर्ण्य पालन—अभेदवुद्धि—विवाहपद्धति—ब्राह्मादि आठ प्रकार ‘सर्वेषां प्रीत्यारोपणमप्रतिषिद्धम्’—(पृ० ८३) विधवा स्त्रियांची स्थिति—पुनर्विवाह—स्त्रीधन—‘पुत्राशी हि लियः’—अनेक पत्नीकत्व—पतित्याग—पत्नीला चांगले वळण लावण्याचा उपाय—पतिपत्नींमधील संबंध—पुनर्विवाहाची मोकळीक—दाय-विभागाची पद्धति—मिश्रविवाह व त्याची संतति. (पृ० ८३-८८).

प्रकरण आठवे पृष्ठे ८९--९८.

इमारती व. धण्यासंबंधी नियम—अंतर्रचनेचे नियम—(पृ८९) इमारतींचा विक्रय—दोन गांवांच्या समिवद्दल तंटा—(पृ० ९०) शेतांचे संरक्षण कारणारे कायदे, लवाड लोकांना शिक्षा (पृ० ९१) खड्यांतील लोकांचे परस्पर संबंध अथवा ग्रामव्यवस्था—(पृ० ९२) गांवकीच्या गुरांच्या संबंधाने नियम (पृ० ९३) गुलामांचा व्यापार ‘नत्वेवार्यस्य दासभावः’ [पृ० ९४] गुलामांचा वागविष्णीचे कायदे (पृ० ९५) धर्ना आणि चाकर—गुलामांचा मजूर व मजुरीसंबंधीं कायदे—‘कृतस्य वेतनं’—कारागिराच्या संघाचे कायदे (पृ० ९६--९८)

प्रकरण नववे पृष्ठे ९९--१०९.

व्याज—कर्जाची जबाबदारी—साक्षादार शपथक्रिया—(पृ० ९९--१००) ठेवी संबंधाने महत्वाचे विचार, गहाणाचा व्यवहार—उसन्या किंवा भाज्याने आणलेल्या वस्तू—मालाचा भाव—(पृ० १०१--१०२) ‘अशुचयोहि’ कारव-क्रय विक्रय—विवाहविषयक कांहीं विचार (पृ० १०३) देवघेवींचा निकाल सांगणारे पंच—सांडलेल्या वस्तू—विनवारसी माल—चोरून नेलेला प्रजांचा माल खास-गोमधून राजाने भरून देणे (पृ० १०४--१०५) वहिवाटीचा कायदा—दरोडा आणि चोरी—अपशब्द, शिवीगाळ, निंदा—अपवित्र वस्तू फेंकणे—मारामारी—झाडे तोडणे—जुगार—दूताध्यक्ष—कांहीं किरकोळ गुन्हे (पृ० १०६--१०९)

प्रकरण दहावे पृष्ठे ११०--११७.

प्रेदेषे अथवा शांततारक्षक अमात्य—यांची कर्तव्ये—कारागिरांवर देखरेख—वस्त्रे विणणारे, खळ देणारे, वस्त्रे धुणारे, वस्त्रे रंगविणारे, वैगेरे—सोनार—त्याच्या लवाड्या—त्यावद्दल शिक्षा—(पृ० ११०--१११) रस्त्यावर सांपडलेल्या वस्तू—जमीनीत पुरलेले द्रव्य—वैद्य—यांजाविषयीं कायदे—नाचणारे, गाणारे, तमाशे करणारे वैगेरेंचे नियमन (पृ० १११--११२)—संस्थाध्यक्ष व व्यापारावर देखरेख—महाभयांपासून प्रजेंचे संरक्षण—अमिभय-निवारणार्थउपाय—पुराचा त्रास चुकविष्णीचे उपाय—मरक अथवा सांथीचे रोग, दुष्काळ, उंदीरधाड, व्याघ्रादिकांपासून उपद्रव यां संबंधीं राजाची कर्तव्ये—

(पृ० ११३-११५) तेरा प्रकारचे नीच लोक आणि त्यांचें शासन—दरोडे-खोरांचा वंदेवस्त—प्रेतपरीक्षा—(पृ० ११६-११७).

प्रकरण अकरावें.....पृष्ठे ११८-१२५.

चोरीचा तपास व आशेपाला शिक्षा—कबुली जबाब मिळविष्यासाठीं पोलीस समज—महारातकावद्दल ब्राह्मणाला शिक्षा—चोरीवद्दल शिक्षा—(पृ० ११८-११९) न्यायाधीशांसंबंधीं कायदे—लेखक अथवा शिरस्तेदार तुरुंगावरील अधिकाऱ्यांना गैरवत्तनावद्दल शिक्षा—(पृ० १२०) न्यायमंदिरांतील भेद—शिक्षेवद्दल दंड—मारामारी, राजाविरुद्ध असंतोष पसरविणे, वगैरे गुन्ह्यांवद्दल शिक्षा—(पृ० १२१) कोणाही स्त्रीवर तिच्या इच्छेविरुद्ध संभोगविषयक जुळम होऊं नये—अविवाहित कन्येचा संभोग—लग्नसंबंधांत फसविणे—याविषयीं कायदे व शिक्षा—(पृ० १२२) जीवदानावद्दल स्त्रींनें यावयाची फेड—अभक्ष्य अन्न खावविणे यावद्दल शिक्षा—व्यापाऱ्याच्या मालावद्दल काळजी—(पृ० १२३) गाडीचा थका लागणे—हत्तीला चिडवून त्याजकहून मारले जाणे—वगैरेवद्दलचे नियम—अभिचार अथवा जादूटोणा—व्यभिचार याजवद्दल शिक्षा—अन्याय-जन्य पातकापासून मुक्त होण्यासाठीं राजाने करावयाचे वरुणाराधन. (पृ० १२४-१२५).

प्रकरण वारावें.....पृष्ठे १२६-१३३.

तत्वज्ञ आणि राजकारणी पुरुषांच्या नीतिविषयक कल्पनांतील फरक—राजद्रोहाच्या परिहारार्थ मसलती (पृ० १२६) प्रजाजनांकहून द्रव्य मिळविष्याचे मार्ग—जादा कर—देणग्या—वर्गण्या—मानसन्मान—भोल्यालोकांना फसविणे—पैसा लुटणे (पृ० १२७) नोकर लोकांचे पगार—(पृ० १२८) हत्यारांचे कायदे—अधिकारी वर्गांनें राजाशीं कसें वागावे ?—(पृ० १२९) राष्ट्राचीं सात प्रधान अंगे—संधिविग्रहादि राजकीय कारस्थानाच्या सहा प्रकारांचे विवेचन—(पृ० १३०-१३१)—दुर्गुणी राजा आणि प्रजेला येणारे दारिद्र्य—त्याचे परिणाम—प्रजेच्या मनांतील अप्रीति नष्ट करणे—दडपशाही—(पृ० १३२-१३३).

प्रकरण तेरावें.....पृष्ठे १३४-१४२.

शत्रुनाशाचे उपाय—विजयी राजांचे वर्तन—(पृ० १३४-१३५) तहादिकांचें पालन—ओलीस देऊन तह करणे—(पृ० १३६) अंतर्गत संकटे—राजाने

खजिना व सैन्य यावर प्रत्यक्ष सत्ता ठेवावी—राजांचे निरनिराळे प्रकार (पृ० १३७) अविद्या व शिस्तीचा अभाव—दुर्गुणांचे जनक—क्रोध—मृगया—शूतम्—स्त्रियः—पानम्—अनर्थावह आपत्तीचा तुलनात्मक विचार—(पृ० १३८—१३९) सैन्याची व्यवस्था व शत्रूवर चाल—सैन्याचे प्रकार—त्यांची योग्यायोग्यता—शहाण्या राजाने आपले आपल्या घ्रेपासून व शत्रूंपासून सदोदित संरक्षण करावे—फायद्याचे निरनिराळे प्रकार (पृ० १४०—१४१) प्रहांच्या अनुकूलप्रतिकूलतेची चौकशी हें एक व्यसन आहे—प्रयत्नवाद—राज्यांतील व्येडे व ते शांत करण्याचा उपाय—दडपशाहीचा निषेध (पृ० १४२).

प्रकरण चबदावे.....पृष्ठे १४३—१४९.

सैन्याची छावणी—छावणीतील व्यवस्था—स्वारीची पूर्वतयारी—सैन्याचे कूच (पृ० १४३—१४४) कपट युद्धाचे प्रकार—धर्मयुद्ध—(पृ० १४५) सैन्याला उत्तेजन देण्याचे प्रकार—पराजित शत्रूंशी कसें वागावे—रथांना वैल आणि हत्तीच्या ऐवजों गाढवे—(पृ० १४६) सैन्याची रचना—व्यूह रचना—संघापासून भदत मिळविणे—निरनिराळ्या प्रांतांतील क्षत्रिय—(पृ० १४७—१४८) राजाने आपले हेतु पूर्ण होण्यासाठीं योजावयाच्या मसलती—गुप्तहेर—विधवा शियांची कारस्थाने ! (पृ० १४९).

प्रकरण पंधरावे.....पृष्ठे १५०—१५६.

बलिष्ठ राजा चाल करून आल्यास दुर्बल राजाने काय करावे ?—न्यायी, राक्षसी, लोभी—स्वारी करणारांचे तीन वर्ग—त्यांच्याशीं वागावयाचे प्रकार (पृ० १५०) मन्त्रयुद्ध आणि त्याचे प्रकार—(पृ० १५१) कपटयुद्ध—शत्रूच्या घाताचे अनेक उपाय (पृ० १५२) पळावयाच्या युक्त्या—विजय इच्छणाच्या राजाने शत्रूला फसविष्याच्या मसलती—(१५३—१५४) गुप्तहेरांचे उद्योग—शत्रूला धरावयाचे नानाविध मार्ग (पृ० १५५—१५६).

प्रकरण सोळावे.....पृष्ठे १५७—१६२.

‘नह्यजनो जनपदो राज्यं जनपदं वा भवति’—शांतता स्थापन—शत्रूला वेढा घालणे—(पृ० १५७) अग्रियोग आणि शीघ्रज्वाला पदार्थ तयार करण्याच्या कृती—(पृ० १५८) हल्ला किंवा छापा—शरणागताला अभयदान—(पृ० १५९)

पृथ्वीपती पर्यंत वाढत जाणे—मुलुकगिरी—जिंकलेल्या नवीन मुलुखाची
व्यवस्था—एक सुंदर उपेदशात्मक श्लोक—(पृ० १५०—१६२)

प्रकरण सतरावे.....पृष्ठे १६२—१७२.

चातुर्वर्ष्य संरक्षण—चातुर्वर्ष्यविघातकांस शिक्षा—विषें तयार करण्याची
माहिती—चूर्णे—विषारी धूर—मिश्रणे—रोगोपादकधूर—(पृ० १६३—१६५)
'विषूचिकाकरयोग' (पृ० १६६) वनस्पतींचे अर्क—पाणी विषारी करण्याचे
उपाय—अभिसंसरत प्रज्वलित राहील असें करण्याची राखवं—(१६७—१६८)
अद्भुत प्रयोग—अश्वावांचून राहण्याचे उपाय—शरीराचा वर्ण पालटण्याचा
उपाय—रोगनाशक काढे—अभिभयनिवारक लेप (पृ० १६९—१७०)
निखाळ्यांच्या राशीवरून चालणे—इतर अद्भुत प्रयोग—यांचा हेतु (पृ०
१७१—१७२).

प्रकरण अठरावे.....पृष्ठे १७२—१७८.

औषधी आणि मंत्र—अदृश्यराहून व्यवहार करण्याची शक्ति—ब्राह्मणाच्या
उत्तरक्रियेच्या प्रसंगीं गाईचें वलिदान—सर्व प्राण्यांना झोप आणण्यास
गोळ्या—(पृ० १७२—१७४) दरवाजे उघडणे—आकाशांत भ्रमण
ऋणारी बैलगाडी—शत्रूला पीडा देण्याविषयीं प्रयोग—भांड्यांतील अन्न
केन्हांही न संपण्याचा प्रयोग—(पृ० १७५—१७६) विषाचाउतारा—कपाळ
दुखीवर मिश्रण—यांचा उपयोग आपले रक्षण आणि शत्रूचानाश करण्याचे
कामीं (पृ० १७७—१७८).

उपसंहार.....पृष्ठे १७९—२०४.

उपसंहार

कौटिलीय अर्थशास्त्र-प्रदीप.

विषय प्रवेश

बुद्धिजलणिज्ञरें सिञ्चन्ती देसआलक्लसेहिं ।

दंसिस्सदि कजफलं गरुअं चाणकणीदिलदा ॥

मुद्राराक्षस नाटकाच्या पांचव्या अंकाच्या आरंभी सिद्धार्थकाने चाणक्य-
नीतिचे वर्णन करीत असतां उपरोक्त उद्धार काढिले आहेत. तो ह्याणतोः—
“ चाणक्यनीतिरूप लतेवर देशकालाच्या घटांनी बुद्धिजलाचे सिंचन केले असतां,
कार्यसिद्धि हें सुंदर फल प्राप्त होईल; ” सिद्धार्थशंसित सकल फलदायी अशी ही
चाणक्यनीति काय आहे, ती सांगणारा हा महापुरुष होता तरी कोण, त्याने
आपली ही नीति कोणाला सांगितली आणि कधीं सांगितली तसेच ह्या नीति-
कथनावरून, ही नीति ज्या काळीं अवतीर्ण झाली त्या काळच्या लोकस्थिती-
संवंधाने काय अनुमाने निघतात इत्यादि प्रश्नांचा उलगडा प्रस्तुत पुस्तकांत
करण्याचे योजिले आहे.

ह्याच चाणक्याचे नांव विष्णुगुप्त असें अपून कौटिल्य ह्या नांवानेही तो
प्रसिद्ध आहे; असें जरी आहे, तरी चाणक्य, नांवांची कोणी व्यक्तीच झाली
नाहीं. ही व्यक्तीच जर काल्पनिक तर तिच्यासंवंधाचा सर्व इतिहास आणि
तिच्या नांवावर मोडत असलेला नीति ग्रंथहि पण काल्पनिकच असला पाहिजे, असा
आजपर्यंत पुष्कळांचा समज होता. पण आतां हा समज अगदीं खोदा होता;
ही गोष्ट सप्रमाण रीतीने सिद्ध झाली आहे.

स. १९०४ च्या सुमारास तंजावर भागांतील एका पंडिताने कौटि-
लीय अर्थशास्त्राची एक हस्तलिखित प्रत म्हैसूर येथील पौरस्त्य ग्रंथसं-
ग्रहास नजर केली. सध्यां बंगलोर येथील चामराजेंद्र संस्कृत पाठशाळेच्या
प्रमुख पदावर असलेले, श्री. शामशास्त्री वी. ए. एम्. आर. ए. एस.
हे त्यावेळीं त्या ग्रंथसंग्रहाचे व्यवस्थापक होते. कौटिलीय अर्थशास्त्राचे ते

हस्तलिखित पाहून त्यांना फार समाधान वाटले. त्यांनी त्याचें अत्यंत परिश्रम-पूर्वक अध्ययन केले आणि पुढल्या वर्षापासूनच त्यांतील कांहीं भाग इंडियन अँटिक्रेरी वगैरेसारख्या कांहीं नियतकालिकांतून भाषांतर रूपानें देण्यास आरंभ केला. ज्या पंडितानें मूळ ग्रंथाची हस्तलिखित प्रत आणून दिली त्यानेच त्या ग्रंथाच्या कांहीं भागावर असलेली भद्रस्वामी नामक विद्वानाची प्रतिपञ्चंद्रिका नांवाची एक टीकाहि पण आणून दिली होती. श्री. शामशास्त्री यांनी म्हैसूर दरवाराच्या उदार आश्रयाखालीं सदर टीकेसह ही मूळ हस्तलिखित प्रत सन १९०८ अखेर प्रसिद्ध केली व स० १९१४ सालीं तिचें इंग्रजी भाषांतर प्रकट केले. याच सुमारास ह्या ग्रंथाच्या आणखी दोन तीन प्रती उपलब्ध झाल्या. संस्कृत मूळ पुस्तकाची पहिली आवृत्ति खालास झाली आणि ह्या नूतनोपलब्ध प्रतींचा योग्य उपयोग करून श्री. शास्त्रीवोवांनी सन १९१९ सालीं दुसरी आवृत्ति काढिली. सन १९०४ सालीं तंजावराकडे अर्थशास्त्राचें हस्तलिखित भिक्तांच जर्मनींतील प्रख्यात 'म्युनीच रॉयल लायब्ररी' तफें त्याची एक प्रत करून घेण्यांत आली. ह्या तंजावराच्या हस्तलिखितांत जो मजकूर गाळल्यासारखा वाटतो तो विस्तारानें देणारें व अनेक महत्वाचे पाठभेद असलेले अर्थशास्त्राचें दुसरे एक हस्तलिखित यानंतर लौकरच मद्रासेस उपलब्ध झाले. तावडतोब त्याचीहि एक प्रत म्युनीच रॉयल लायब्ररी मध्ये नेण्यांत आली. हीं हस्तलिखितें, शामशास्त्राच्यांचे भाषांतर आणि उपरोक्त प्रतिपञ्चंद्रिका नामक टीका यांच्या आधारे दक्षिण हैदराबाद येथील बॅरिस्टर जहांगीर सोरावजी, वी. ए. (मुंबई. आणि कॅटव) यांनी अर्थशास्त्राच्या दुसऱ्या पुस्तकावर विस्तृत टिप्पें लिहून १९१४ सालीं प्रसिद्ध केलीं आहेत. अशा रीतीनें ज्या ग्रंथाच्या अनेक हस्तलिखित प्रती उपलब्ध असून आज ज्याच्या दोन आवृत्त्या आणि भाषांतरहि प्रसिद्ध झाले आहे त्याला यादुद्दें तरी काल्पनिक ग्रंथ समजांने मूर्खपणाचें नसलें तरी हटवादीपणाचें खास आहे; असें आम्हाला वाटते.

हा ग्रंथ केवळ काल्पनिक म्हणजे मनाच्या मनो-यावर उभारलेला नाहीं इतकेंच नव्हे तर तो प्राचीन काळापासून सर्वविश्रुत असून त्याच्या कर्त्यासंवंधानेंहि अनेक प्राचीन ग्रंथकारांनी उल्लेख केलेला आहे. विष्णुपुराणाच्या चौथ्या अंशाच्या चोविसाब्या अध्यायांत 'कौटिल्य नंदकुलाचा समुच्छेद करून मगध देशाच्या राज्यावर चंद्रगुप्ताची स्थापना करील, चंद्रगुप्तानंतर त्याचा उत्र विदुसार आणि त्यानंतर विदुसाराचा पुत्र अशोक ह्याप्रमाणे राजे होतील' असें भविष्य कथन केले

आहे. विष्णुपुराणकर्ता म्हणतो तसें हें खरोखर भविष्य नसलें तरी त्यानें ही घडलेली हकीकत अशोकानंतर केव्हां तरी लिहून ठेवलेली आहे यांत शंका नाहीं. वाल्मीकीने रामाधीर्घं रामायण लिहून ठेविलें ही गोष्ट जशी रामायणांतर्गत पुराव्यावरूनच खोटी ठरते तशीच अशोकापूर्वीं किंवहुना चंद्रगुसापूर्वींच, विष्णुपुराणकर्त्यांने आपल्या पुराणाचा हा भविष्यकथनाचा भाग लिहिला ही गोष्टहि खोटीच ठरली पाहिजे. दशकुमारचरिताच्या आठव्या उच्छ्वासांत “विष्णुगुप्तानें चंद्रगुप्त मौर्याला उपदेश ऊरण्यकरितां सहा हजार श्लोकांची दण्डनीति लिहिली;” असें दण्डीने म्हटले असून त्याच्या ग्रंथांत आणखीहि कित्येक ठिकाणी यासंबंधाचे उल्लेख आलेले आहेत. ‘कामंदकीय नीतिसार’ नांवाचा एक राजनीतिविषयक ग्रंथ असून त्याच्या आरंभींच:—

नीतिशास्त्रामृतं धीप्रानर्थशास्त्रमहोद्धेः
समुद्धेनमस्तस्मै विष्णुगुप्ताय वेधसे

अशा प्रकारे विष्णुगुप्ताचा आणि त्याच्या अर्थशास्त्राचा उल्लेख करून त्यास आदरपूर्वक नमन केले आहे. पंचतंत्राच्या आरंभींच, मन्वादिकांच्या धर्मशास्त्रावरोवरच आणि वात्स्यायनादिकांच्या कामशास्त्रावरोवरच चाणक्यादिकांच्या अर्थशास्त्रांचाहि नामनिर्देश केलेला आहे; अर्थात् पंचतंत्रकार विष्णुशम्याला चाणक्याची आणि त्याच्या अर्थशास्त्राची चांगलीच माहिती होती. नंदिसूत्र नामक जैन ग्रंथांत भारत रामायणादिकांवरोवरच कौटिलीय अर्थशास्त्राचा निर्देश आला आहे, रघुवंशाच्या १७ व्या आणि १८ व्या सर्गावर टीका लिहीत असतां मल्हिनाथ सूरिनें अर्थशास्त्रविषयक शब्दांच्या विषदिकरणार्थ कौटिलीय अर्थशास्त्रांतील कांहीं पंक्ति उद्धृत केल्या आहेत. सारांश ख्रिस्ती शकाच्या आरंभापासून पंधराव्या शतकापर्यंत झालेल्या अनेक लेखकांस ह्या ग्रंथाची आणि त्याच्या कर्त्याची चांगलीच माहिती होती ही गोष्ट उपरोक्त विवेचनावरून निर्विवाद ठरत आहे.

आतां आपण प्रत्यक्ष अर्थशास्त्र ग्रंथाच्या, अंतःप्रमाणांवरून त्याचें पुराणत्व कसें सिद्ध होतें याचा थोडक्यांत विचार करू. ग्रंथाची भाषासरणी अपस्तंब, बौद्धायन वगैरेच्या ग्रंथांप्रमाणे सूत्ररूप आहे ग्रंथाच्या शेवटच्या श्लोकांत कौटिल्य ह्याणतोः—

हरद्वा विश्रतिपर्ति वहुधा शास्त्रेषु भाष्यकाराणाम् ।
स्वयम्भेव विष्णुगुप्तश्चकार सूत्रं च भाष्यं च ।

हीं कौटिल्याचीं सूत्रे ह्यणजे ल्यानें आपल्या ग्रंथाच्या दीडशें प्रकरणांवर जे गूढार्थदर्शक शिरोळेख केले आहेत तेच होत आणि प्रकरणांतील गद्यपद्यात्मक मजकूर हें त्याचें त्यांवरील भाष्य होय ! “ पुष्कल भाष्यकारांनी सूत्रांचे अर्थ करण्यांत चुका केल्या असल्यामुळे मी आपल्या क्षमतेरूप ग्रंथावर स्वतःच भाष्य लिहिले ” असें विष्णुगुप्तानें उपरिनिर्दिष्ट श्लोकांत ह्यटलें आहे. हें त्याचें भाष्य-सुद्धां पुष्कल ठिकाणीं सूत्ररूपच वाटतें. कित्येक स्थळीं त्याच्या भाष्याची भाषा उपनिषदाच्या भाषेसारखी तर कित्येक ठिकाणीं ती ल्यानंतरच्या ब्राह्मणग्रंथांच्या स्वरूपाची भासते. अर्थशास्त्रांतील कांहीं शब्द अर्वाचीन संस्कृतांतून नष्ट झाले असून कांहीं पाणिनीच्या नियमाविरुद्ध वनविष्यांत आले आहेत. उदाहरणार्थ कांहीं शब्द येथें देतोः—

१ नष्ट झालेले शब्द.

युक्त—सरकारी अधिकारी.

उपयुक्त—सरकारी अधिकाऱ्याच्या हाताखालचा.

तत्पुरुष—नोकर.

परिघ—कर.

पारीक्षिक—नाण्यावरील कर.

परोक्त—गुन्हा.

२ पाणिनीच्या नियमांविरुद्ध वनविलेले शब्द.

औपनिषदिक. ऐवजीं औपनिषत्क.

सर्वज्ञात्वापन. „ सर्वज्ञत्वात्वापन.

रोचयन्ते. „ रोचन्ते.

असे आणखी शेंकडों शब्द नमूद करितां येतील. यावरून कौटिल्याला पाणिनीची माहिती नसावी असें उघड दिसतें. याज्ञवल्क्यानें आपल्या स्मृतीत जे शब्द योजिले आहेत ते कौटिल्याच्या वरील शब्दांप्रमाणे संस्कृत भाषेतून नष्टप्राय झालेले नसून त्यानें कोठेहि पाणिनीच्या नियमांचे अतिक्रमण केलेले

नाहीं. ‘शपथवाक्यानुयोग’ हा शब्द कौटिल्याने गुन्हेगाराची शपथेवर चौकशी द्या अर्थानें उपयोजिला असून याज्ञवल्क्यानें तो आजच्याच, म्हणजे अयोग्य शपथ, अशा अर्थानेंच उपयोगांत आणिला आहे. युक्त म्हणजे सरकारी अधिकारी आणि अयुक्त म्हणजे सरकारी अधिकाऱ्यावांचून इतर, ही कौटिल्याची शब्दार्थ योजना अशोकाच्या शिलालेखांतून मात्र आढळते. याज्ञवल्क्याने अशी योजना कोठेहि केलेली नाहीं. “भयंकर गळवावांचून इतर गळवावर शस्त्रप्रयोग केल्यानें रोगी मृत्यु पावला तरच शस्त्रक्रिया करणारा शिक्षेला पात्र आहे,” असें कौटिल्याचें मत असून याज्ञवल्क्य गळवावर शस्त्रप्रयोग करणेंच शिक्षेला पात्र ठरवितो ह्यावरून अशोकानंतर, म्हणजे कौटिल्यानंतर, जवळ जवळ एक शतकाने याज्ञवल्क्य झाला असावा असें उघड होते.

सध्यां मनुस्मृति म्हणून जो ग्रंथ प्रसिद्ध आहे तोही याज्ञवल्क्य स्मृतिप्रमाणेंच अर्थशास्त्रानंतर अस्तित्वांत आला असला पाहिजे असेंही स्मृति आणि अर्थशास्त्र यांत वर्णन केलेल्या सामाजिक स्थितीचें सूक्ष्म अवलोकन केले असतां दिसून येतें. अर्थशास्त्र जरी बुद्धानंतर कित्येक शतकांनी लिहिले गेले तरी त्यांत बुद्ध पूर्वकालीन परिस्थितीचें वर्णन असून, मनु आणि याज्ञवल्क्य यांच्या स्मृतींत, सर्वत्र विजय पावलेल्या बुद्धधर्माशीं झगडल्यानंतर ज्याचें पुनःसंस्करण करण्यांत आले त्या हिंदुसमाजाचें आणि हिंदुधर्माचें चित्र रेखाटलेले आहे.

इसवीसनापूर्वी ३०५ च्या सुमारास सेल्युक्स निकेटर याने सिंधु नदी उत्तरून आर्यावर्तीवर स्वारी केली. चंद्रगुप्ताने त्याचा पराभव करून त्याला हांकून लावले इतकेंच नाहीं तर तह करण्यास भाग पाहून सध्यांची कावूल, कंदहार आणि हिरात हीं शहरे ज्या प्रांतांच्या राजधान्या होत्या ते प्रांत त्याजकङ्गन घेतले आणि आपण त्याला फक्त पांचशे हत्ती दिले. चंद्रगुप्त मौर्यानें याच प्रसंगीं सेल्युक्सच्या कन्येशीं विवाह केला आणि अशा रीतीने सेल्युक्स आणि चंद्रगुप्त ह्या उभयतांमध्ये सख्य झाले. हा तह इ. पू. ३०३ वर्षीं झाला असावा. हिंदुकुश पर्वताला श्रीक लोक हिंदी काकेसस (Indian caucasus) असें म्हणतात. हा पर्वत हीच आपल्या राज्याची उत्तर मर्यादा असावी ह्याणून सोळाव्या आणि सतराव्या शतकांत मोंगल बादशहांनीं आणि त्यापुढे इंग्रजांनीं खूप धडपड केली पण ह्यापैकीं कोणालाहि जें साधलें नाहीं तें वावीसशें वर्षांपूर्वीं एका हिंदु राजानें साधलें. हिंदुकुश पर्वताच्या दक्षिणेस कावूल आणि हिरातपर्यंत चंद्रगुप्ताच्या राज्याचा विस्तार झाला; यालाच लागून त्या पर्वताच्या उत्तरेस

सेल्युकसचा वॅक्टिर्या प्रांत होता. इ. पृ. ३०३ चा तह ज्ञात्यानंतर लौकरच सेल्युकसनें मेगस्थिनिस नांवाचा एक अधिकारी चंद्रगुमाच्या दरवारीं वकील म्हणून पाठविला. हा वकील येथे सुमारे पांच वर्षे होता. त्याने आपल्या फुर-सतीच्या वेळी कित्येक गोष्टींसंबंधाने अत्यंत परिश्रमपूर्वक माहिती मिळवून आणि कित्येक गोष्टींचे समक्ष सूक्ष्म निरीक्षण करून जीं टांचणे करून ठेविली आहेत त्यांचे हिंदुस्थानच्या ह्या काळाच्या इतिहासांत फारच महत्त्व आहे. मेगस्थिनी-सच्या ह्या टाचणांत वर्णिलेली परिस्थिती आणि कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रांत वर्णिलेली परिस्थिती अगदीं तंतोतंत जुळते; अर्थात् अर्थशास्त्र ग्रंथ याच काळांत लिहिला गेला यावद्दल संशयाला जागा रहात नाहीं.

आज आपण अर्थशास्त्र हा शब्द फक्त Political economy (पोलिटिकल एकॉनमी) ह्या इंग्रजी शब्दाएवजीं उपयोगांत आणितों पण कौटिल्याचें अर्थशास्त्र म्हणजे केवळ संपत्तिशास्त्रच नसून संपत्तिशास्त्राप्रमाणेंच त्यांत शिल्प-शास्त्र, वनस्पतिशास्त्र, रसायनशास्त्र इत्याद्यनेक शास्त्रांचा सामान्यतः विचार केला आहे तसेच राजशासनशास्त्रांचे यांत विशेष विवेचन केले आहे. ह्या शास्त्राच्या अध्ययनाची फलश्रुति सांगतांना कौटिल्य म्हणतो:—

एवं शास्त्रमिदं युक्तं एताभिस्तन्त्रयुक्तिभिः
अवासौ पलने चोक्तं लोकस्यास्य परस्य च
धर्ममर्थं च कामं च प्रवर्तयति पाति च
अधर्मानर्थं विद्वेषानिदं शास्त्रं निहन्ति च

निरनिराळ्या भागांनी सांगितलेले हें शास्त्र अध्ययन करून त्याप्रमाणे जो वागेल त्याला इहलोकीं आणि परलोकीं सुख कसें मिळवावें आणि तें जतन कसें करावें हें चांगलेंच समजेल.

धर्मप्रवृत्ति, संपत्ति आणि सुख हीं मिळवून जतन करण्याचें, ज्ञान जसें ह्या ग्रंथापासून होईल तसेच अधर्मप्रवृत्तीचा नाश कसा करावा आणि संपत्ति व सुख यांच्या आड येणाऱ्या गोष्टींची खोड कशी जिरवावी हेंही यापासून कळेल.
कौटिल्य पुढे म्हणतो:—

येन शास्त्रं च शस्त्रं च नन्दराजगता च भूः
अमर्षेणोद्धृतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम्.

ज्याने नंदराजाच्या जुलमापातून शास्त्राचे, शस्त्रविद्येचे आणि त्याच्या हातीं गेलेल्या पृथ्वीचे संरक्षण केले त्यानेच हें अर्थशास्त्र केले. ह्या अर्थशास्त्राची व्याख्या कौटिल्याच्याच शब्दांत येथें देऊन नंतर आपण उपरोक्त श्लोकांत ग्रथित केलेल्या इतिहासाच्या भागाकडे वळू.

**मनुष्याणां वृत्तिर्थः । मनुष्यवती भूमिरित्यर्थः । तरयाः
पृथिव्या लाभपालनोपायः शास्त्रमर्थशास्त्रमिति ।**

“मनुष्यप्राण्याचे जीवित अर्थावर म्हणजे संपतीवर अवलंबून आहे. मनुष्ये ज्या पृथ्वीवर रहातात तिला वसुधा, वसुमती, रत्नगर्भा इत्यादि अर्थनिर्दर्शक म्हणजे संपतीद्योतकच नांवे आहेत तेव्हां अशा अर्थवती पृथ्वीचा लाभ कसा करून घ्यावा आणि तिचे पालन कसें करावें याचा मार्ग ह्या शास्त्रांत दाखविला असल्यामुळे मी या शास्त्राला अर्थशास्त्र असें अन्वर्थक नांव दिले आहे.”

असो, आतां आपण ‘येज शास्त्रम्’ इ० उपरिनिर्दिष्ट श्लोकांत सूत्ररूपाने सांगितलेल्या इतिहासाकडे आपला मोर्चा फिरवू.

वैकिंट्र्या जिकल्यानंतर हिंदुस्थानावर स्वारी करण्याच्या आपल्या फार दिव-सांच्या बेताच्या तयारीस लागून अलेकझांडराने इ. पृ. ३२७ च्या एग्रिलच्या सुमारास वरोवर पन्नास साठ हजार युरोपियन सैन्य घेऊन हिंदुकुश पर्वताच्या रोऱ्याने कूच करण्यास प्रारंभ केला. आगस्टच्या सुमारास त्याने सैन्य सिंधु नदावर येऊन थडकले. वाटेंत जसे तक्षीला अथवा तक्षशीला वँगरे ठिकाणचे राजे त्याला विनहरकत येऊन मिळाले तसेच कित्येक पहाडी लढवय्ये लोकहिं त्याने त्यांस कत्तलीची दहशत घालून आपल्या नोकरींत ठेविले. कित्येक पहाडी लोक त्याच्याशीं मोऱ्या नेटाने लढले. वायकांमुलांना मध्ये ठेवून त्यांनी त्यांच्याभोवतीं गोट कला आणि अलेकझांडराच्या त्या प्रचंड सेनेला घटकाभर चकित करून टाकिले. अलेकझांडराने ह्या स्वारींत वियास नदीपर्यंत पंजावचा भाग कावीज केला आणि लाखो एतदेशीय लोकांची त्यांच्या वायकांमुलांसह कत्तल उडवून त्यांच्या घरादारांची राखरांगोळी केली ! त्याच्या ह्या स्वारीला एकंदर तीन वर्षे लागली. जेवढा मुळख ताब्यांत घ्यावा तेवऱ्याच्या वंदोवस्ताकरितां आपल्या एखाद्या सत्रपाची अथवा सुभेदाराची नेमणूक करावी; असा ह्या मुळख-गिरींत अलेकझांडराचा कम होता. ह्याशिवाय कांहीं प्रांतांची व्यवस्था पोरस राजाकडे व कांहीं प्रांतांची तक्षशीला येथील राजाकडे त्याने सोंपविली होती.

वियास नदी पलीकडे त्याच्या सैन्यानें जाण्याचे नाकारले. तो बाबीलोन येथें परत गेला आणि इ. स. पूर्वी ३२३ च्या जून महिन्यांत तेथें मृत्यु पावला ! त्याच्या मृत्युनंतर त्याच्या सेनाभ्यक्षांची सभा होऊन राज्याची जी व्यवस्था ठरविण्यांत आली तींत, हिंदुस्थान देश दूर अंतरावर असल्यामुळे तेथील ज्या प्रांताची व्यवस्था अलेकझांडरानें ज्याकडे दिलेली होती त्याजकडेच ती तूर्त राहू यावी, असें ठरले. परंतु हिंदुस्थानाचीं राज्यसूत्रे यापुढे परक्यांच्या हातांत रहाव्याचीं नव्हतीं ! विहन्सेंट स्मिथ, आपल्या ‘हिंदुस्थानाचा प्राचीन इतिहास’ नामक सुप्रसिद्ध ग्रंथांत म्हणतो:—

“ Within three years of his departure, his officers had been ousted, his garrisons destroyed, and all trace of his rule had disappeared. The colonies which he founded in India, unlike those established in the other Asiatic provinces, took no root. The campaign, although carefully designed to secure a permanent conquest, was in actual effect no more than a brilliantly successful raid on a gigantic scale, which left upon India no mark save the horrid scars of bloody war.”

“ अलेकझांडर हिंदुस्थानांतून गेल्यापून तीन वर्षांच्या आंतच त्याच्या सर्व अधिकान्यांना त्यांच्या हुद्यावरून दूर करण्यांत आले. त्याच्या सैनिकांचा सत्यानाश उडविण्यांत आला आणि त्याच्या सेनेची पाळेमुळे खणण्यांत आली. त्यानें हिंदुस्थानांत स्थापिलेल्या वसाहती आशिया खंडाच्या इतर भागांतील त्याच्या वसाहतीप्रमाणे कायमपणा धरून राहिल्या नाहीत. आपली विजय-पताका हिंदुस्तानांत अक्षय फडकत रहावी अशा उद्देशानें अलेकझांडरानें जरी आपल्या ह्या स्वारीची सर्व व्यवस्था ठेविली होती तरी फळनिष्पत्तीच्या दृष्टीने पाहतां हिंदुस्थानावर विजय पावलेली एक मोठी राक्षसी धाड, ह्या पलीकडे ह्या स्वारीस विशेष महत्त्व देतां येईल असें वाटत नाहीं. अलेकझांडरानें आर्य-भूमीच्या वक्षस्थळावर वहाविलेल्या रक्ताच्या नथांच्या भयंकर ढागांवांचून त्याच्या स्वारीचा मागमूसहि हिंदुस्थानांत राहिला नाहीं.”

इ. स. पूर्वी ३२३ च्या जून महिन्यांत अलेकझांडर मेला आणि त्याच आगस्टांत ती बातमी हिंदुस्थानांत पोहोचून नोव्हेंबरच्या सुमारास मौर्यवंशीय चंद्रगुप्ताने पहाडी लोकांचे एक मोठे सैन्य उभारून आपल्या ह्या मायभूमीला परकीयांच्या जाचांतून सोडविण्याचा उपक्रम केला. इ. पू. ३२२ च्या आरंभांचे त्याने ग्रीक सत्तेखालीं गेलेले सर्व प्रांत आपल्या ताब्यांत घेतले. चंद्रगुप्तांचे वय ह्यावेळीं फार झाले तर पंचवीस वर्षांचे असेल.

ज्याला इतिहासदृष्ट्या विशेष महत्त्व देतां येईल असा पुराणांत वर्णिलेला राजा म्हणजे शिशुनाग होय. याची राजधानी जें राजगृह नांवाचे शहर तें गयेनजीकच्या पर्वतराजींत होते. ह्या शिशुनागाच्या वंशापैकीं फक्त विंबीसार राजाचीच कांहीं माहिती उपलब्ध आहे. त्याने अंग-सध्यांचे भागलपूर आणि मुंगरी प्रांत-देशाचे राज्य घेतले. मगध साम्राज्याचा संस्थापक हाच विंबीसार राजा ! याने अश्वारीस वर्षे राज्य करून आपला मुलगा अजातशत्रु ह्याला सिंहासनावर बसविले आणि आपण वानप्रस्थाश्रम स्वीकारिला. हाच अजातशत्रु कुनिक अथवा कुनीय अशा नांवाने प्रसिद्ध आहे. विंबीसाराने कौसल देशाचे राज्य घेतलेच होते, अजातशत्रूने वैसालींचे राज्य घेतले. अजातशत्रू इ. स. पूर्वी ४७५ वर्षी मुत्यु पावला. यानेच गंगातीरावर असलेल्या पाटली नांवाच्या गांवीं एक मोठा मजबूत किला बांधिला. याच्या कारकीर्दींत गंगा आणि हिमालय यांच्या दरम्यानचा सर्व प्रांत मगधांच्या ताब्यांत गेला. अजातशत्रूचा मुलगा दर्शक किंवा हर्षक आणि त्याचा मुलगा उद्य ! उदय इ. स. पूर्वी ४५० ह्या वर्षी मगध देशाच्या गादीवर बसला. ह्याने आपल्या आजोबाने वांधिलेल्या किल्याच्या पायथ्याशीं, जें शहर बसविले त्यालाच कुसुमपुर, पुष्पपुर अथवा पाटलीपुत्र असें म्हणतात. पुढे हेच शहर मगधाची राजधानी झाले. उदयाचा पुत्र नंदीवर्धन आणि त्याचा महानंदीन. ह्या महानंदीनाला शुद्र स्त्रीपासून महापद्मनंद म्हणून जो मुलगा झाला त्यानेच मगधाचे राज्य बळकाविले ! हाच नंदवंशाचा पहिला राजा. (इ. स. पूर्वी ३७१) ह्याच्या राणीला एका न्हाव्यापासून जो मुलगा झाला त्याचे नांव धनानंद त्याने महापद्मनंदाला ठार मारून मगधाचे राज्य घेतले. ह्याच नंदवंशांतील एका पुरुषापासून मुरा नामक शुद्र स्त्रीच्या उदरीं चंद्रगुप्ताचा जन्म झाला आणि तो मुरेचा मुलगा ह्याणून त्याला चंद्रगुप्त मौर्य अशी संज्ञा मिळाली. याचा वंश, इतिहासांत मौर्य नांवाने प्रसिद्ध आहे. अशा रितीनें हा नंदवंश दूषित अस-

त्यामुळेंच 'नंदान्तं क्षत्रियकुलम्' असें म्हणण्याचा प्रचार पडला असावा. पण हा एक वंश म्हणजे कांहीं अखिल भारतवर्षातील निखिल क्षत्रिय वर्ण नव्हे ! असो, महापञ्चनंदानें आपली जातकुळी लक्षांत न घेतां चंद्रगुप्त हलक्या कुळां-तला म्हणून त्याला हांकल्दून लाविला पण ह्या हृषीपारंतच त्याचा उर्जितकाळ होता आणि ह्या हीन कुळांतच त्याच्या साम्राज्याचें वीज होतें. त्यानें आपल्या ह्या हृषीपारंतच वर एके ठिकाणीं म्हटल्याप्रमाणे वायव्य सर हृषीवरील पहाडी लोकांचें अफाट सैन्य जमविलें, त्यांना चांगली कवायत शिकविली आणि त्याच्या मदतीनें प्रथम अलेक्झांडराच्या लोकांचा समाचार घेऊन त्यांच्या ताब्यांत गेलेला पंजाब प्रांत आणि त्याच्या आसपासचा सर्व मुलूख आपल्या स्वाधीन करून घेतला.

अशा रीतीनें परकीय लोकांचा खरपूस समाचार घेऊन त्यांच्या पारतंत्र्यांतून आपल्या मातृभूमिची मुक्तता केल्यावर चंद्रगुप्तानें आपली विजयी दृष्टी, जुलमी धनानंदाकडे वळविली. त्याची प्रजा त्याच्या जुलमामुळे आधींच त्रस्त झालेली होती. ज्या राजाची प्रजा असंतुष्ट असते त्याच्या आंगांत रावणाचें वळ असलें तरी त्याचें सिंहासन डळमळीतच असतें. अशा स्थितींत सहज कोणी तरी येतो आणि एक लाथ मारून तें उलयें पालयें करून टाकितो. मगध सम्राट् धनानंद याची हीच अवस्था झाली ! चंद्रगुप्तानें आपल्या सैन्याच्या मदतीनें त्याला सिंहासनावरून खेचलें, त्याचा प्राण घेतला आणि समूल नंदवंश नेस्तनावूद केला. व्हिन्सेंट स्मिथ म्हणतो:

" चंद्रगुप्तानें उत्तरेकडील सर्व राज्ये आपल्या अमलाखालों आणिलों इतकेंच काय पण त्यानें नर्मदेच्या पलीकडचाहि कांहीं मुलूख आपल्या ताब्यांत घेतला. इतिहासकाळांतील ह्या पहिल्या हिंदु सम्राटाचें राज्य बंगालच्या उपसागरापासून अरबी समुद्रापर्यंत पसरलेले होते."

ही माहिती इ. स. पूर्वी ३२१ च्या सुमाराची आहे. स्मिथसाहेब आपल्या इतिहासांत एके ठिकाणीं म्हणतात:— .

" His (Chandragupta's) adviser in this revolution was a subtle Brahman named Chanakya, by whose aid he succeeded in seizing the vacant throne."

‘ह्या राज्यकान्तीच्या कामांत चंद्रगुप्ताला सलामसलत देणारा चाणक्य नांवाचा एक कावेबाज ब्राह्मण होता, त्याच्याच मदतीनें धनानंदाच्या मृत्युमुळे उघड्या पडलेल्या मगध देशाच्या सिंहासनावर चंद्रगुप्त आरूढ झाला.

स्मिथ साहेब ज्याला ‘कावेबाज ब्राह्मण’ म्हणतात तो चाणक्यच अर्थशास्त्र ग्रंथाचा कर्ता कौटिल्य अथवा विष्णुगुप्त होय ! उपरोक्त इतिहासाला अनुसरून त्यानें लिहिलेला जो श्लोक आम्ही वर एके ठिकाणीं दिला आहे तो येथे पुनः उद्धृत करितो चाणक्य आपणा स्वतःसंबंधानें आपल्या ग्रंथाच्या शेवटीं त्या श्लोकांत अभिमानानें ह्याणतोः—

येन शास्त्रं च शास्त्रं च नंदराजगता च भूः

अमर्षेणोद्भूतान्याशु तेन शास्त्रमिदं कृतम्

हा ग्रंथ कौटिल्यानें चंद्रगुप्ताकरितांच तयार केला यावद्दलचा एरावा, आरंभां दण्डी वगैरे प्राचीन ग्रंथकारांच्या ग्रंथांतील वाक्यें सारांश रूपानें देऊन आम्ही आपल्या वाचकांपुढे सादर केलाच आहे दण्डी ह्याणतोः—

अथीष्व तावद्दण्डनीतिम् ।

इयमिदानीमाचार्य विष्णुगुप्तेन

मौर्यार्थे षड्भिश्लोकहस्तैस्संक्षिप्ता

सैवेयमधीत्य सभ्यगनुष्ठीयग्राना

यथोक्त कर्मक्षमेति ।

यांत दण्डीनें जी या ग्रंथांतील श्लोकांचो संख्या सहा हजार ह्याणून दाखल केली आहे तीच आर्य चाणक्यानें आपल्या ग्रंथाच्या पहिल्या अधिकरणांत जी विषयसूचि दिली आहे ती मध्ये नमूद केलेली आहे. प्रस्तुत उपलब्ध ग्रंथांतहि तीच कायम असल्यामुळे ग्रंथरचना जशी झाली तशीच ती आपल्या हातीं आली असें ह्याणण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं.

सुखग्रहणविक्रेयं तत्त्वार्थपदनिश्चितम्

कौटिल्येन कृतं शास्त्रं विमुक्तग्रंथविस्तरम्

कौटिल्य म्हणतोः—“मी केलेले हें शास्त्र पाल्हाळिक नाहीं तें ग्रहण करण्यास आणि समजण्यास सुलभ असून त्याची परिभाषा निश्चित झालेली आहे.”

कौटिल्यांचे हें मत तत्काळिन परिस्थितींत अगदीं यथार्थे असेल पण आजच्या परिस्थितींत मात्र परिभाषेच्या अज्ञानामुळे त्याचा हा ग्रंथ समजांने वरेंच दुरापास्त झाले आहे.

हें शास्त्र कौटिल्यांने चंद्रगुप्ताकरितांच लिहिले हें इतर ग्रंथकारांच्या पुराव्याने वर सिद्ध केलेंच आहे यासंबंधाने स्वतः कौटिल्य द्याणतोः—

सर्वशास्त्राण्यनुक्रम्य प्रयोगमुपलभ्य च
कौटिल्येन नरेंद्रार्थे शासनस्य विधिःकृतः

सर्व शास्त्रांना अनुसरून आणि सर्व प्रयोग ध्यानांत घेऊन नरेंद्र—चंद्रगुप्ताकरितांच—मी हे राजशासनविषयक नियम तयार केले आहेत.

एकंदरीत विचार करितां कौटिल्य अथवा चाणक्य हा महापुरुष होऊन गेल्यास आज सरासरी २२५० वर्षे झाली. चाणक्य ही कोणी काल्पनिक व्यक्ति नसून इतिहास प्रसिद्ध अशी व्यक्ति होती. त्याने संपत्ति आणि राज्य संपादन करून त्याचे संरक्षण करण्याच्या कामीं अत्यंत उपयुक्त असा अर्थशास्त्र नांवाचा ग्रंथ चंद्रगुप्त मौर्याकरितां इ. स. पूर्वी निदान ३२० वर्षांच्या काळांत लिहिला. त्याने तो जसा लिहिला तसाच आज आपणांस मिळालेला आहे. परकीय लोकांस आर्यावर्तीपार हाकून लावून हिंदभूमीला स्वराज्याचा लाभ करून देण्याच्या आणि धनानंदासारख्या जुळमी राजाच्या जाचांतून मगध देशांतील प्रजाजनांची सुटका करण्याच्या कामीं कौटिल्याची सल्लामसल्लत चंद्रगुप्ताच्या फार उपयोगी पडली इतक्या गोष्टी ह्या विषयप्रवेशाच्या द्वारे वाचकांच्या लक्ष्यांत आल्या असतील अशी आशा करून आणि ह्या प्रदीपाच्या प्रकाशाने अर्थशास्त्र ग्रंथाकडे वाचकांचे थोडे तरी लक्ष्य वेंथेल अशी उमेद वाळगून आतां त्याच कार्यास लागतों.

कौटिलीय अर्थशास्त्र-प्रदीप.

प्रकरण २ लैं पूना. १८९४

कौटिल्याने आपल्या ग्रंथारंभी 'ॐ नमःशुक्र वृहस्पतिभ्याम्' असें ह्याणून शुक्र, ह्याणजे अर्थात् 'कवीनामुशना कविः' असें श्रीकृष्णानें गीतेच्या विभूति योगांत ज्याचें वर्णन केलें आहे तो दैत्यांचा गुरु उशनाचार्य अथवा शुक्राचार्यच होय. त्याला आणि त्याच ठिकाणी, 'पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ वृहस्पतिम्' अथवा—

जो स्वर्गसिंहासना सावावो । सर्वद्वाते आदिचा ठावो
तो पुरोहितांमाजि रावो । वृहस्पती मी ॥

ज्ञानेश्वरी, १०-२२८.

असें श्रीकृष्णानें ज्याचें वर्णन केलें आहे त्या देवाच्या सचिवाला, सर्वज्ञतेच्या आधारस्तंभाला, पुरोहितांच्या चूडामणीला, इंद्रगुरु वृहस्पतीला नमन केलें आहे. ग्रंथांत जेथें जेथें मतभेदाचा प्रश्न आला आहे तेथें तेथें ह्या दोघांचीं मतें प्रथम देऊन आणि अवश्य वाटलें तेथें यांच्याशिवाय मनु, भारद्वाज, विशलाक्ष, पाराशर, पिशुन, कौणपदन्त, वातव्याधि इत्यादि आपगांपूर्वी होऊन गेलेल्या राजनीतिज्ञांचीं मतेंहि विचारांत घेऊन कौटिल्यानें आपल्या मताप्रमाणे त्या प्रश्नाचा निकाल दिला आहे. ह्या ग्रंथांत असा विचार केला असल्यामुळेच त्याने 'सर्वशास्त्राण्यनुकम्य प्रयोगमुपलभ्य च' इत्यादि विषयप्रवेशांत उद्धृत केलेले उद्भार त्यासंबंधांनें प्रदर्शित केले आहेत. असो, आतां आपण प्रत्यक्ष ह्या ग्रंथाकडे च वळू.

कौटिल्य ह्याणतो, राजाने चार विद्यांचा अथवा शास्त्रांचा अभ्यास करणे अवश्य आहे. ह्या चार विद्या खालीं दिल्याप्रमाणे आहेत:—

आन्वीक्षकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिश्चेति विद्या:

मनूनें ह्या विद्यांत आन्वीक्षकीचा समावेश केला नाही. वृहस्पति फक्त वार्ता आणि दण्डनीति ह्या दोहोंसच विशेष महत्व देतो आणि शुक्राचार्य फक्त दंडनीतीच काय ती अवश्य समजतो.

प्रसिद्ध वर्खरकार मल्हार रामराव चिटणीस यांनी राजनीतीवर एक सप्तप्रकरणात्मक ग्रंथ लिहिला असून तो रा. व. साने यांनी स. १८८७ सालां स्वतंत्र पुस्तकरूपानें छापून प्रसिद्ध केला आहे. ह्या ग्रंथाच्या 'राजगुण' नामक तिसऱ्या प्रकरणांत मल्हार रामराव ह्याणतात राजानें:—

"गुरुची कृपा संपादन करून गुरुपासून विद्या चार शिकाव्या. त्या कोण-कोणत्या ह्याणाल तर तेंहि सांगतों. प्रथम 'अन्वीक्षिकी' ह्याणजे आत्मानात्म विचार केला असतां त्याचें फळ सुखदुःख याची वाधा होत नाहीं. दुसरी ब्रह्मी विद्या. त्रयी ह्याणजे धर्माधर्म व्यवस्थासूचक वेद! ऋग्वेद, यजुर्वेद, साम हे वेद. त्रयीचें फल उभय लोक प्राप्त करिते. तिसरी वार्ता ह्याणजे अर्थानर्थ विचारयुक्त त्यास वार्ता असें बोलतात. याचें फल पशुपालन, कृषिकर्म, वणिक-व्यवहार ह्याणजे सावकारी करीत असतां जीविकेची चिंता कदापि घडत नाहीं. दूषडनीति ह्याणजे न्याय अन्याय विचारयुक्त याचें नांव दंडविद्या होय. याचें फल न्याय अन्याय पाहून शासन केलें असतां अधोगतीप्रति न जातां उत्तम गतीते राजा पावतो. ऐसे प्रकारे चार विद्या गुरुपासून शिकोन घेऊन अभ्यास करावा."

प्रथम ह्या चार विद्यांच्या व्याख्या थोडक्यांत देऊन कौटिल्यानें पुढे त्याचे सविस्तर विवेचन केलें आहे. संक्षेपरूप व्याख्या अशा आहेत:—

- १ साडुख्यं योगो लोकायतं चेत्यान्वीक्षिकी
- २ धर्माधर्मै ब्रह्माम्
- ३ अर्थानर्थौ वार्तायाम्
- ४ न्यानयौ दृष्टिनीत्यां बलावले चैतासां

ह्या व्याख्या आणि यानंतरचे ह्या चार विद्यासंबंधाचें कौटिल्यानें केलेले विस्तृत विवेचन मल्हाररावांच्या उपरोक्त व्याख्यांशी आणि त्यांनी याच संबंधांत केलेल्या विस्ताराशीं ताढून पाहिलें तर कौटिल्याचा हा ग्रंथ त्यांच्या अवलोकनांत आला होता इतकेच नाहीं तर त्यांनी त्या ग्रंथांत त्यांना अवश्य आणि महत्त्वाचा असा जितका भाग वाटला तितका स्वतःच्या (मराठी) भाषेत आणण्याचा प्रयत्न केला ही गोष्ट अगदीं निस्संदिग्धपणे सिद्ध होते. वर उद्धृत केलेल्या रकान्यांत मल्हाररावानें कौटिल्याची शब्दयोजनाहि जशीच ठेविलेलो दिसते. अशा रीतीने सत्राव्या शतकाच्या अखेरीस ग. न. च्या विद्वान् लेखकाने ज्या ग्रंथाचे

अध्ययन आणि अध्यापन केले तोच ग्रंथ विसाव्या शतकाच्या आरंभां आम्हाला आमच्या मद्रदेशस्थ बंधूच्या द्वारे उपलब्ध ज्ञाल्यावद्दल मोठे कौतुक वाटावें ह्यापेक्षां काळाचा महिमा तो आणखी काय असणार !

कृषिपाशुपाल्ये वणिज्या च वार्ता

ह्या वार्तेच्या व्याख्येशीं चिटणीसांची उपरोक्त व्याख्या अवश्य ताढून पहाण्यासारखी आहे. विद्यांच्या विस्तृत विवेचनांत कौटिल्यानें फक्त चार वर्णाचाच उल्लेख केला आहे. जारींचा उल्लेख मुळींच केला नाहीं. ही गोष्ट वाचकांनीं जरूर लक्ष्य पुरविण्यासारखी आहे.

मल्हार रामरावाच्या ह्या राजनीतिपूर्वी म्हणजे इ. स. १७१६ मध्ये रामचंद्र-पंत अमाल्य यांनी छत्रपति शिवाजी महाराजांपासून तीन कारकीर्दींत मिळालेल्या स्वतःच्या अनुभवावरून मराठेशाहींतील राजनीतिवर एक अत्यंत सरस ग्रंथ लिहिला आहे पण तो अगदींच स्वतंत्र असल्यामुळे त्याविषयीं येथें अधिक विस्तार करण्याचें प्रयोजन नाहीं. ह्या ग्रंथाची तिसरी आवृत्ति विविधज्ञान-विस्तारानें गेल्या मार्चे माहिन्यांत प्रसिद्ध केली, हे खरोखरच महाराष्ट्रावर त्यांचे फार उपकार आहेत.

राजाने आपल्या राजदण्डाचा अथवा शासनाधिकाराचा उपयोग सुष्ठांचें पालन आणि दुष्टांचें दण्डन करण्याच्या कासीं केला पाहिजे. असें न होईल तर मात्स्य-न्यायानें दुर्जन लोक सज्जनांना पीडा करतील आणि जिकडे तिकडे बळी तो कान पिळी असा प्रकार होऊन अनवस्था माजेल असें सांगून कौटिल्य ह्याणतोः— ‘तस्माल्लोक्यात्रार्थी नित्यमुद्यतदण्डस्यात्’ लोक्यात्रा सुरळीत चालावी असें इच्छणाऱ्या राजानें दुष्टांचें शासन करण्याकरितां आपला राजदण्ड नेहमीं सिद्ध ठेविला पाहिजे. पहिल्या तीन विद्या, चौथ्या दण्डनीतिवर अवलंबून आहेत. आणि ‘विनयमूलो दण्डः प्राणभृतां योगक्षेमावहः’ जनतेच्या स्वास्थ्यार्थ अवश्य असलेला राजदण्ड विनयमूल (शिस्तप्रधान) आहे. शिस्त दोन प्रकारची असते एक कृतक (Artificial) आणि दुसरी स्वाभाविक (natural) शिस्त फक्त शुश्रूषा, श्रवण, ग्रहण, धारणादि गुण अंगीं असतील त्यानांच लावितां येते. अर्थात त्यानांच ह्या विद्येचा लाभ होतो इतरांस होत नाहीं. हा लाभ त्यांनीं तज गुरुकङ्गनच करून घ्यावा. मुलांचे चौलकर्म होतांच त्याला अक्षर

ओळख करून देऊन गणित शिकवावें आणि उपनयनानंतर शिष्टांकरवां ह्याणजे योग्य गुरुकडून त्याला तीन वेद म्हणजे त्रयी व अन्वीक्षकी ह्या विद्या तसेच 'वार्तामध्यक्षेभ्यः' सरकारी अधिकाऱ्याकडून 'वार्ता आणि दण्डनीति वक्तृ-प्रयोक्तृभ्यः' ज्ञात्या व कर्त्या मुत्सद्यांकडून दण्डनीति अशा विद्या शिकवाव्या. ब्रह्मचर्य फक्त सोळा वर्षांचे वय होईपर्यंतच पाळावें असें कौटिल्यांचे मत आहे. तो ह्याणतोः—'ब्रह्मचर्यं चाषोडशाद्वर्षात् । अतो गोदानं दारकर्म च । आमच्या देशांत पुढे प्रचलित ज्ञालेल्या वालविवाहांचे हें पूर्वचिन्हच होय !

राजपुत्रांने दिवसाच्या पूर्व भागांत हत्ती, घोडे, रथ आणि शस्त्रे यांचा उपयोग कसा करावयाचा याचे ज्ञान करून घ्यावें आणि उत्तर भागांत इतिहास ह्याणजे पुराणे, इतिवृत्ते, आख्यायिका, प्रत्यक्ष घडत असलेल्या गोष्ठी, धर्मशास्त्र आणि अर्थशास्त्र यांची माहिती घ्यावी. पुराणादि ह्या सर्व गोष्ठींचा समावेश चाणक्यांने 'इतिहास' शब्दांत केला आहे. इतर वेळांत केवळ नवीं माहिती मिळविण्यानेच संतुष्ट न होतां शंकांचे समाधान करून घ्यावें आणि मिळालेली माहिती आपलीशी करावी. इंद्रियजय हेंच सर्व विद्यांचे घेय आहे असें सांगून कौटिल्य म्हणतोः—

तद्विरुद्धवृत्तिरवश्येद्वियश्चातुरन्तोऽपि राजा सद्यो विनश्यति

ह्या विरुद्ध वागणारा ह्याणजे इंद्रिये आपल्या ताब्यांत न ठेवणारा राजा चारहि दिशांचा स्वामी असला तरी नाश पावतो. आपले पावित्र्य न दवडितां त्याने आपल्या इच्छा पूर्ण करून घ्याव्या त्याने केवळांहि सुखावाचून रहाण्यांचे कारण नाहीं पण ह्याकरितां त्याजपार्शीं संपत्ति असली पाहिजे 'अर्थ एव प्रधानः ।' पण ती मिळवितांना राजाने केवळांहि मर्यादेचे उल्लंघन करू नये ह्याणून त्याच्या आचार्यांना आणि अमात्यांना प्रत्येक घंटेस त्याला सावध करीत असावे. ह्यावेळीं सावलीवरून वेळ समजण्यांचे जें एक यंत्र होतें त्याला 'छाया नलिका प्रतोद' असें म्हणत असत !

राजा ह्या एकच चाकावर राजशक्ट, चालणे अशक्य असल्यामुळे राजाने सचाव नेमून त्यांच्या मतांने तो चालवावा, असें सांगून आणि निरनिराळ्य ग्रंथकारांचीं मते देऊन अमात्य कोणाला नेमावे याची कौटिल्यांने वरीच चर्चा केली आहे; शेवटीं तो म्हणतोः—

‘कार्थसामर्थ्याद्वि पुरुषसामर्थ्ये कल्प्यते’

मनुष्याची योग्यता त्यानें केलेल्या कामावरूनच ठरविली पाहिजे. अशी पारख करून फक्त अमात्याची नेमणूक करावी. मंत्र्याची नेमणूक इतक्याच कसोटीवर करून भागणार नाही. अमात्याची नेमणूक केल्यावर त्यानें कोणतें काम कोठें आणि केव्हां करावयाचें तें ठरवून यावें. इतके सांगितल्यावर कौटिल्य, मन्त्री आणि पुरोहित यांच्या योजनेकडे वळला आहे. पुढे त्यांची राजनिष्ठा कसाला लावण्याची जी पद्धत त्यानें सांगीतली आहे ती आज तरी फार चमत्कारिक वाटण्यासारखी आहे तो म्हणतो:—

आपला पुरोहित वाहिष्कृतांना वेद शिकविण्याविषयांची आणि त्यांजकडे यज्ञादि कर्मे करण्या विषयांची आपली आज्ञा अमान्य करितो अशा खोब्याच सववावर राजानें वाह्यतः त्याला कामावरून दूर करावा नंतर अशा पुरोहितानें अमात्यादिकांकडे जाऊन आपल्या राजाची निंदा करावी आणि राजाच्या नातेवाई-कांपैकों कोणाला, अथवा दुसऱ्या जवळपासच्या एखाद्या राजाला गादीवर वसाविण्याची मसलत काढावी जे ह्या मसलतीत सामोल होणार नाहीत ते मंत्री आणि अमात्य वैगेरे अधिकारी राजनिष्ठ आहेत असें मानण्यास हरकत नाही. ह्या प्रकाराला ‘धर्मोपधा’ असें म्हणतात.

ह्या प्रयत्नाप्रमाणेंच सेनापति द्वारा जी परीक्षा पहावयाची तिळा ‘अर्थोपधा’ असें म्हणतात. जनानखान्यांतील एखाद्या चांगल्या दासीकडे हि ही कामागिरी सोंपविण्यांत येत असें. तिनें जोगीणीच्या वेशानें अमात्यादिकांकडे जाऊन त्यांना राणीसाहेब तुमच्यावर फिदा आहेत, त्यांनी रंगमहालांत तुमच्या स्वागताची उत्कृष्ट, तयारी केली असून प्रेमान्या स्मरणार्थ त्या तुम्हाला पुऱ्यकळ द्रव्य देणार आहेत अशा गोड गोड भुलथापा माराव्या जो ह्या थापांना भाळणार नाहीं तो चांगला. ह्या परिक्षेला ‘कामोपधा’ असें म्हणतात.

व्यापारी जहाजांत बसून परदेशीं जाण्याची मसलत एका अमात्यानें वाकी-च्यांस यावी. हा कट उघडकीस आला अशा निमित्तानें राजानें आपल्या सर्व मंत्र्यांस आणि अमात्यांस कैद करावे आणि त्यांची सर्व मालमत्ता जप्त करावी! ते सर्व ह्या विपन्नावस्थेंत असतां एका गुप्त हेरानें येऊन राजाला ठार मारण्याची मसलत त्यांना सुचवावी. जे ह्या मसलतीस अनुकूल होणार नाहीत ते चांगले! ह्या परिक्षेला ‘भयोपधा’ असें नांव दिलें आहे.

ह्या सर्व उपधा ह्यणजे त्या विचान्यांच्या पाठीस लागलेल्या एक प्रकारच्या उपाधीच होत्या ! जो ह्या सर्व उपाधींतून तावूनसुलाखून पार पडे त्याचो नेमणूक मंत्रीपदावर करण्यांत येई. ह्या परीक्षेंत राजानें आपला किंवा आपल्या राणोचा संबंध येऊ देणे चांगले नाहीं तसेच असल्या परीक्षांमुळे अधिकारी लतकोडगे होतात असें कौटिल्यांने मत असल्यामुळे तो म्हणतो:—

तस्माद्वाह्यमधिष्ठानं कृत्वा कार्ये चतुर्विधे
शोचाशौचममात्यानां राजा मार्गेत सत्रिभिः

निरनिराळ्या चार प्रकारच्या परीक्षेकरितां दुसरींच कांहीं निरनिराळीं आमिषे दाखवून राजानें आपल्या गुप्त हेरांच्या द्वारे (सत्रिभिः) अमात्यांचा खरेखोटेपणा कसोटीस लावून पहावा.

चंद्रगुप्तानें परव्या श्रीक लोकांच्या सैन्याची कत्तल उडवून त्यांच्यापैकीं कांहीं लोकांस त्यांच्या देशांत हाकलून लावले, शिंकंदराच्या ह्यणजे अलेंकङ्गांडराच्या स्वारीवर ताण करून अखिल आर्यावर्त पादाक्रान्त करण्याच्या महत्त्वाकांक्षेने आलेल्या सीरियाच्या बादशहाला,—सेल्यूकसला—दातां तृण धरावयास लावून आपल्या इच्छेप्रमाणे तह करावयास भाग पाडिले व आपल्या राज्याचा विस्तार कावूल कंदहारापर्यंत वाढविला. ह्या गोष्टी केल्यावद्दल जनता जरी त्याला धन्यवाद देत असली तरी नंदवंशाचा त्यानें समूळ नाश केला हीं गोष्ट पुष्कळांना पसंत पडली नाहीं; तसेच त्याच्या हीनकुळामुळेहि पुष्कळ लोक त्याला तुच्छ मानीत होते. आसपासचे राजे जरी त्याचे मांडलिक ह्यणवीत होते तरी त्याचे ऐश्वर्य त्यांना अगदीं असह्य होऊन ते त्याच्या अपकर्षाची सारखी मार्गप्रतीक्षा करीत होते. अशा स्थिरींत वरील प्रमाणे त्याला आपल्या अधिकान्यांची परीक्षा पहाण्याचे प्रसंग आले असल्यास नवल नाहीं. चाणक्याच्या दण्डनीतीवरून पहातां त्याची कारकीर्द पुष्कळांना फार जाचक वाटली असावी पण त्याचे कारण देखील त्याच्या भौंवतीं पसरलेले त्याच्या द्वेष्यांचीं जाळेंच होय ! चंद्रगुप्ताच्या गुप्त हेरांचे खातें फार विलक्षण दिसतें त्यांची नियमवद्ध रचना आणि त्यांजकडे सोंपविष्यात येत असलेल्या कामांची माहिती वाचली म्हणजे गेल्या महायुद्धांतील गुप्त हेरांच्या कामांचे स्मरण झाल्याचांचून रहात नाहीं.

हेरांनी सामान्यतः खालीं दिल्याप्रमाणे वेश घ्यावेत असें चाणक्य म्हणतो:—

कापटिकोदास्थितगृहपतिक वैदेहकतापस व्यञ्जनान्
सत्रितीश्वर सदभिशुकीश्व

कापटिक महणजे दुसऱ्याचें हळत जाणण्यांत कुशल असा प्रौढ विद्यार्थी. अशा कापटिकाला द्रव्यादि वक्षीस देऊन आणि त्याचा सन्मान करून, जो जो दुष्टावा कळेल त्याची त्याची माहिती आपणास देण्याविषयां मंत्र्यानें त्याजकडून आपली व राजाची शपथ घेववावी.

शुद्धवर्तनाच्या दूरदृष्टि संन्याशाला 'उदास्थित' ह्याणतात याच्या ताब्यांत लागेल तितका पैसा आणि शिष्य म्हणून त्याला हवी असतील तीं आणि तितकी माणसें देऊन त्याला ज्या भागांतील गुन्ह्याचा तपास करणें असेल तिकडे रवाना करीत असत. तो तिकडे जाऊन शेतीं, गरक्षण व्यापार वैगेरे करी आणि दूरदूर अंतरावर आपले शिष्य पाठवून वातमो अणवी. वार्षिक वेतन घेण्याच्या वेळीं सर्वांनी एकत्र जमावे आणि आपआपल्या कामाचा अहवाल आपल्या महंताला द्यावा. असे पुष्कळ उदास्थित हेर सर्व राष्ट्रभर पसरलेले असत; पण त्यांची परस्परांस मुळांच माहिती न से.

गृहपतिक महणजे शेतींत फसलेला आणि वैदेहक महणजे व्यापारांत फसलेला. असे लोक जर चंगले चाणाक असतील तर त्यांची ह्या गुप्त हेरांच्या खात्यांत नेमणूक होऊन ते प्रांतोप्रांतीं पाठविले जात आणि तेथें शेतीचा आणि व्यापाराचा घंदा करून मिळेल तितकी वातमी मिळवून ती सरकारांत सादर करीत.

तापस व्यञ्जन नामक गुप्त हेरांचा वर्ग सोठा विलक्षण दिसतो. ह्यांच्यापैकीं कांहीं मुंडन करीत तर कांहीं जटामुकुड वांधोत त्यांच्यावरोवर शिष्यसमुदायहि सोठा असे. गुरुजी मुंडन केलेले तर शिष्य मंडळीहि मुंडन केलेली आणि गुरुजी जटाधारी तर शिष्यहि जटाधारी. अशा ह्या गुरुशिष्यांच्या टोळ्या गुप्त वातम्या काढण्याकरितां राज्यांत प्रांतोप्रांतीं फिरत. टोळीचा मुक्काम शहरापासून नजीक असणाऱ्या एखाद्या खेडेगावींच वहुधा पडत असे. आमचे गुरुजी—'शाकं यवसमुष्टिं वा मासद्विमासान्तरं प्रकाशमश्चोयात्' महिन्या दोन महिन्यांनी केव्हां तरी थोडी शाकभाजी अथवा मुठभर धान्य खातात अशा गप्पा, ही शिष्य मंडळी आपल्या गुरुबद्दल सर्वत्र पसरीत. गुरुजी, 'गूडमिष्टमाहरम्' आवडेल तें अन गुप्तपणे यथेच्छ चापीत! आपल्या गुरुच्या अंगीं अलोकिक सामर्थ्य वसत आहे अशांहे गप्पा

शिष्यवर्ग सर्वत्र पसरवीत असे. अर्थात अन्न न खाणाऱ्या आणि अंगां अल्पौकिक सामर्थ्य वसत असलेल्या त्या वोकेसंन्याशाकडे आपले भविष्य समजावून घेण्याकरितां हजारो लोक जमा होत. यांची माहिती शिष्य मंडळी अगाऊच मिळवून ठेवीत आणि 'शिष्यसंज्ञाभिश्च' खुणांच्या योगानें ती आपल्या गुरुला सुचवीत. 'इदमद्य श्वोदा भविष्यतीदं वा राजा करिष्यतीति' अमूक गोष्ट आज होईल, अमूक उद्यां होईल, राजा असें करील इत्यादि भविष्य कथन करण्यांत येई आणि आपल्या हेरांवर लोकांचा विश्वास वसून त्यांनी आपल्या अगांवां मनांतल्या गोष्टी हेरानां सांगाव्या म्हणून हीं त्यांची भविष्यं राजा आणि त्याचे अमात्य खरीं करून दाखवीत.

सात्रि म्हणून जो गुप्त हेरांचा वर्ग असे, त्यांत वहुधा ज्याला कोणी पालनकर्ता नसल्यामुळे ज्याचे योगक्षेम आणि शिक्षण यांची जबाबदारी राजावर पडे अशा तरुणांचा समोवेश करण्यांत येई. हे तसुण सामुद्रिक, एंद्रजाल, भविष्यकथनादि विद्या शिकून तयार झाले म्हणजे त्यांची नेमणूक गुप्त हेर म्हणून करण्यांत येत असून तीक्ष्ण नामक हेरांनी मिळविलेली वातमी गुप्त हेर खात्याच्या प्रमुखाकडे पोंचविणे हें त्यांचे काम होतें.

पैशाकरितां हत्तीशी किंवा वाघाशी वेधडक धडका घेण्यास तयार असणाऱ्या गुप्त हेरांना 'तीक्ष्ण' अशी संज्ञा होती आणि 'येवन्धुषु निस्नेहाः कूराश्चाल-साश्च ते रसदाः' ज्यांना वंधुप्रेमाची नुसती ओळखहि नसे आणि जे निष्ठुर व आळशी असत त्यांना 'रसद' असें म्हणत. राजांची छत्रचामरे धरून नेहमीं त्याच्या वरोवर असावयाचे आणि अधिकाच्याच्या सार्वजनिक आचरणावर लक्ष्य ठेवावयाचे हें तीक्ष्णांचे आणि राजाच्या आचारी पाणक्यांवर; त्याच्या विछाने करणारावर वैगेर लक्ष्य ठेवावयाचे हें रसदांचे काम होतें.

आतां उपरोक्त हेरांपैकीं फक्त भिक्षुकीवद्दल विचार करणे राहिले 'परिव्राजिका वृत्तिकामा दरिद्रा विधवा प्रगलभा ब्राह्मण्यन्तःपुरे कृत सत्कारा महामात्रकुलान्यधिगच्छत्' ब्राम्हण जातीच्या गरींब पण हुशार आणि स्वतः च्या कमाईवर चारितार्थ चालविष्याची इच्छा करणाऱ्या विधवेचा समोवेश ह्या वर्गात होत असून अधिकारी लोकांच्या वाड्यांत प्रवेश करून तेथील वातमी काढण्याचे काम त्यांजवर सौपविष्यांत येत होतें. केशवपन केलेल्या ब्राम्हण विधवा

ह्या कामाकरितां अधीक पसंत करीत. शूद्र स्त्रियांचाहि कळीं कळीं उपयोग करून घेण्यांत येत होता.

गुप्त हेरांची परस्परांस ओळख नसे. निरनिराळ्या तीन ठिकाणाहून जेव्हां एकच बातमी येई तेव्हांच ती भरंशालायक अशी मानण्यांत येत असे, परंतु तेषाम भीक्षण विनिपाते तूष्णीं दण्डः प्रतिषेधो वा' तीन ठिकाणाहून आलेल्या बातम्यांत अंतर पडल्यास ज्या हेरांची कसूर दिसून येईल खाला गुप्तपणे दण्ड कारण्यात येई अथवा कामावरून काढून टाकण्यांत येई.

शहरांतील व खेड्यांतील प्रजेची राजनिष्ठा कसोटीस लावण्याकरितां यात्रा चतुष्पथ वैगेरे ज्या ठिकाणीं लोकांचा मोठा समुदाय जमा होतो अशा ठिकाणीं गुप्त हेरांपैकीं एकाने राजाची स्तुति करावी तर दुसऱ्याने खाच्या उलट राजाची निंदा करावी आणि लोकांपैकीं कोण, कोणाचा पक्ष धरितात हें सूक्ष्म हृषीने पहावे. प्रजेपैकीं जे लोक संतुष्ट आहेत, असे दिसून येईल 'तुद्यान् भूयः पूजयेत्' त्यांचा सत्कार करावा आणि असंतुष्ट असतील त्यांस सामोपचाराने देणम्या देऊन अथवा जरूरीप्रमाणे त्यांना शिक्षा करून चांगले ताळ्यावर आणावे. आपली प्रजा असंतुष्ट ठेवणे म्हणजे शत्रूला आपल्यावर विजय मिळविण्याचा मार्गच मोकळा करून देणे आहे.

आपल्या प्रजेप्रमाणेच दुसऱ्या राष्ट्रांतील प्रजेच्या परिस्थितीचे मोठ्या वारकाईने अवलोकन केले पाहिजे. ह्या कामावर नेमलेल्या गुप्त हेरांनीं, कोणत्या तरी कारणाने त्या राजाची जी प्रजा राजावर असंतुष्ट झाली असेल तिला गोड गोड भाषणांनी आपल्या बाजूस वळविण्याचे कार्य करावे.

मंत्री मंडळाचे काम फारच गुप्त रीतीने चालले पाहिजे. तें काम चालू असतां तेथें पक्षीहि असूनयेत. पोपटाकळून गुप्त मसलती बाहेर फुटल्याचीं कित्येक उदाहरणे आहेत. अशा बंदोबस्तांत चाललेल्या मंत्रिमंडळाच्या कामाची माहिती बाहेर फोडणारास देहांत शिक्षा द्यावी असे कौटिल्याचे मत आहे. कझीन साहेबांचा Official secret Act ह्यापेक्षां कडक, असे म्हणतां येणार नाही. मंत्रीमंडळांत, 'प्रमादमदसुप्रलापकामादिखत्सेकः' निःकाळजी, व्यसनी, झोपेंत बडबड करणारे, कामातुर इत्यादि, दुर्गुणांनी पच्छाडलेलीं माणसें नसावींत. मंत्रिपरिषदेंत किंती मंत्री असावे याबद्दल भारद्वाज, विशालाक्ष, पराशर इत्यादिकांच्या मतांची चर्चा करून, 'मंत्रिसिखिभिश्चतुर्भिर्वा सह मंत्रयेत्' तीन

चारच मंत्री असावे किंवा कार्याच्या महत्त्वाप्रमाणे जितक्या लोकांची सल्लामसलत घेणे राजाला अवश्य वाटेल तितके लोक त्याने मंत्रिपरिषदेंत घ्यावे असे कौटिल्याने आपले मत दिले आहे.

**इन्द्रस्यहि मंत्रिपरिषद्यागां सहस्रम् । तत्त्वशुः ।
तस्मादिमं द्वयक्षं सहस्राक्षमादुः ॥**

इंद्राच्या मंत्रिपरिषदेंत एक हजार कड्डी होते. ते त्याचे नेत्रच म्हटले असतां चालेल यासुक्ळेच वस्तुतः त्याला दोनच नेत्र असतां, तो सहस्राक्ष ह्याणून प्रसिद्ध आहे. इंद्राच्या हजार डोळ्यांची कौटिल्याने केलेली ही मीमांसा भक्तिभावाने पुराणे वाचून तीन अक्षरशः खरीं मानणारांनी जखर लक्ष्यांत वाळगावी. मंत्रिपरिषदेंत वहुप्रतानें जो निकाल होईल तो राजाने देखील मान्य करावा असा नियम होता.

परराष्ट्रार्थीं वकिली करण्याकरितां जो मनुष्य पाठवावयाचा तो अमात्यपदाच्या लायकीचा असला पाहजे. राजांमें त्याच्यावरोवर चांगलीं वहाने भरपूर अन्न सामुद्री आणि वराच सोठा नोकरांचा लवाजमा दिला पाहजे. आपला निरोप कसा कळवावयाचा, त्यावर कोणते प्रश्न पुढे येण्याचा संभव आहे, ते उपस्थित झाले असतां त्यांचीं उत्तरे कशी द्यावयाची इत्यादि गोष्टींचा अभ्यास त्या वकिलाने चांगल्या प्रकारे केलेला असावा. परराष्ट्रांत गेल्यावर तेथल्या प्रत्येक गोष्टीची तुलनात्मक माहिती त्याने मिळवावी. तापसादि हेरांच्या द्वारे तेथल्या प्रजाजनांतील निरनिराळे पक्षभेद, त्यांत आपल्या राजाच्या वाजूचे कोण आहेत राजनिष्ठ कोण आहेत, अराजक कोण आहेत इत्यादि गोष्टींचे ज्ञान त्याने कहून घ्यावे. अशा रीतीने हेरांकडून माहिती निळण्याचा संभव नसेल तर, ‘यचक मत्तो-न्मत्तसुतप्रलयैः पुण्यस्थान देवगृहचित्र लेख्यसंज्ञाभिर्वा चारमुप-लभेत्’ भिकारी, दारूवाज, वेडसर आणि झोपेंत वरळणारे यांच्या बडबडी-वरून, यात्रेचीं ठिकाणे आणि देवळे वैगरेवर लिहिलेल्या लेखांवरून आणि चित्रां-वरून ती काळजीपूर्वक मिळवावी आणि जी माहिती मिळेल ती त्यापेक्षांहि जास्त काळजीने पडताकून पहावी. त्याने आपला निरोप कळवितांना स्वतःच्या प्राणाची सुद्धां पर्वा कहू नये. ‘उद्धृतेष्वपि शस्त्रेषु यथोक्तं वक्तारस्तेषामन्तावसायिनोऽप्यवध्याः’ वकिलाचा, विशेषतः ब्राह्मण वकिलाचा, वध तर

होऊंच नये. वकिलाने परकीय राजाच्या आदर-सत्काराला भाळून आपल्या कार्यात अंतर पडू देऊ नये तसेच त्या राजाच्या वैभवाला पाहून गांग-रुनहि जाऊ नये. आलेल्या वकिलाला मध्य पाजून अथवा स्थियांच्या मोहपाशांत आडकवून त्याचें समजून घेण्याची वहिवाट आहे असें सांगून कौटिल्य म्हणतो की; ‘त्रियःयानंच बर्जयेत् ! एऽशशयीतं शशयीत’ वकिलाने स्थिया आणि मध्यपान ह्याचा त्याग करून एकच्यानेच निश्च केली पाहिजे. आपल्या राजाच्या वकालावकावेष्यां त्या राजाने जो अंदाज केला असेल तो दुरुस्त करण्याच्या भानगडांत न पडतां वकिलाने त्याला फक्त ‘सर्व वेद भवानिति ब्रूयात्’ आपणाला सर्व माहितच आहे; असें मोघम म्हणावे. कारणपेक्षां तो राजा आपणांस जास्त दिवस राहून घेतो असें लक्ष्यांत येतांच, वकिलाने काय काय तर्के करावे हें सांगून ल्याने आपल्या कामाचा लैकर निकाल करण्या विषयीं राजाच्या मागे तगादा लावावा अथवा जहरी प्रमाणे त्याचा निरोप घेऊन निघून जावें; फार तर काय अवश्य दिसेल तर निरोपा वाचूनहि निघून जावें असें चाणक्य म्हणतो.

‘राज्य म्हणजे सुळावाराची पोळी,’ ह्या म्हणीची सत्यता सध्यांच्या काळांत अगदीं क्वचित प्रसंगीं, कांहीं संस्थानांतून अनुभवास येत असली तरी चाणक्याच्या पूर्व काळापासून ती पदोपदीं प्रत्ययास येत असावी असें ‘राजपुत्र-रक्षणम्’ नामक अर्थशास्त्राच्या १६ व्या प्रकरणावरून दिसून येतें. ‘कर्कटकसधर्माणोहि जनकभक्षः राजपुत्राः’ राजपुत्राच्या जन्मापासूनच राजाने त्यापासून आपले संरक्षण करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. कारण राजपुत्र हा उपजतांच जन्मदात्याला खाऊन टाकणाऱ्या खेंकड्या सारखा आहे; असें सांगून ग्रंथकाराने आपल्यापूर्वी होऊन गेलेल्या राजनीतीवरील लेखकांचीं मते आपल्या प्रस्तुत ग्रंथांत उद्धृत केलीं आहेत.

भारद्वाज म्हणतो राजपुत्राच्या ठिकाणीं जर पितृप्रेम दिसून येणार नाहीं तर राजाने त्याला गुप्तपणे शिक्षा करावी. विशालाक्ष म्हणतो राजपुत्राला राजाने ठार करणे म्हणजे क्षत्रियवर्णाचा समूल उच्छेद करणेंच आहे, याकरितां राजाने त्याला एकाद्या ठिकाणीं वंदीवासांत ठेवावें. पाराशार ह्यांतो ‘अहिभयमेतत्’ राजपुत्र ह्यांजे सर्पासारखा तो साध्या वंदीवासावद्दल छूक धून केव्हां दंश करील याचा नेम नाहीं, म्हणून त्याला एखाद्या किळ्यांत मोठ्या कडक

पहाच्यांत ठेवावा हें उत्तम ! पिशुनाच्चें समाधान इतक्यानेंच होत नाहीं. तो म्हणतो राजपुत्र, वंदीवासाचें कारण समजतांच पहारेकच्यांना फितवील, करितां त्याला दूर अंतरावर एखाद्या परक्या राजाच्या किळ्यांत वंदींत ठेवावे. कौण-पदन्ताला ही मसलत पसंत नाहीं तो म्हणतो ‘वत्सस्थानभेतत्’ वासराचा उपयोग करून जसें गाईचें दूध काढतात त्याप्रमाणें तो परका राजा ह्या राज-पुत्राचा उपयोग करून राजाचें सर्वस्व नष्ट करील, करितां राजपुत्राला त्याच्या मामाकडे ठेवावे. कौटिल्याला यापैकीं कोणतेंच मत मान्य नाहीं. इतकेंच नव्हे तर आम्भीय नामक राजनीति विशारद म्हणतो त्याप्रमाणें एका गुप्त हेरानें त्याचें मन, मृगया, यूत, मद्यादि व्यसनाकडे वळवून ‘पितरि विक्रम्य राज्यं गृहाण’ राजावर हळा करून राज्य घेण्याची मसलत यावी आणि दुसऱ्यानें त्याला व्यसनांपासून अलिस रहाण्यास व राजावर प्रेम करण्यास शिकवावें, ही गोष्ठहि त्याला पसंत नाहीं. तो ह्याणतो राजानें पुत्रापासून आपले संरक्षण करण्याचा उत्तम मार्ग ह्याणजे त्याला योग्य गुरुकळून उत्तम शिक्षण देवविणे हाच होय ! त्याच्या निर्मळ मनावर व्यसनादिकाचा पगडा वसवूं पहाणें किंवा पराक्षेकरितां कां होईना पण त्याला राजावर हळा करण्याची मसलत देवविणे ह्याणजे मोठीच चूक आहे ‘महादोषमवृद्धवोघनभिति’ त्याच्या ठिकाणी सद्धर्म आणि सदभिसृचि उत्पन्न करण्याचेच प्रयत्न राजानें केले पाहिजेत. तासुण्यामुळे परस्तियांकडे तो वाकज्ञानजरेने पहातो असें आढळून आल्यास कुटिल स्त्रियांकळून घरंदाज स्त्रियांच्या वेशांत त्याला भीति दाखवून तो वाईट मार्ग सोडण्याकडे त्याची प्रवृत्ति करावी. ‘मद्यकामंयोगपानेनोद्देजयेयुः’ जास्त विषारी मद्य पाजून त्याला मद्यपानाचा वीट आणावा. यूतामध्ये कपटी लोकांच्या जाळ्यांत पाडून त्याला त्याळ्यावर आणावे. त्याचा मृगयेचा नाद वाटमाच्याच्या रूपांत गुप्तहेर पाठवून घालवावा. अप्रार्थनीयो राजा विपन्ने घातस्सम्पन्ने नरकपातः राजपद कांहीं, केवळ इच्छेने प्राप्त होत नाहीं. राजाला मारण्याचें तुळां कारस्थान फसले तर तुळा घात होईल आणि साधले तर राजा आणि पिता ह्यांच्या हत्येबद्दल म्हणून तुला नरकवास भोगावा लागेल असें सांगून राजाविस्तृद्ध झालेली त्याची मनोवृत्ति बदलून टाकावी.’ अशा प्रयत्नानीं राजपुत्र जर सद्वर्तनीं निपजला तर राजानें त्याला ‘सैनापत्ये यौवराज्ये वा स्थापयेत्’ आपला सेनापाति नेमावा अथवा युवराज्याभिषेक करावा. एकच पुत्र असेल आणि तो जर दुर्गुणीच राहील तर त्याला राज्याधिकार न देतां वृद्ध अथवा व्याधिग्रस्त

राजाने 'मातृबन्धुतुल्य गुणवत्सामन्तानामन्यतयेन क्षेत्रे वीजमुत्पादयेत्' आपल्या मातुल कुलांतील नातेवाइकाकडून अथवा नजीकच्या गुणसंपन्न राजाकडून आपल्या पत्नीच्या ठिकाणी पुत्रोत्पत्ति करून घ्यावी; असेहि कौटिल्याने आपले मत दिले आहे. अर्थात् कौटिल्याच्या वेळी तरी नियोगपद्धति खास प्रचारांत होती.

राजा आपल्या एखाद्या पुत्राला जर वाईट रीतीने वागवील तर प्राणावर वेते-पर्यंत तरी राजपुत्राने आपल्या पित्याच्या आज्ञेवाहेर वागू नये. राजाने जर एखाद्या चांगल्या कामावर त्याची नेमणूक केली असेल तर त्या कामावरील अधिकान्याची मर्जी संपादन करून त्या कामांत जो फायदा होईल तो मोऱ्या संतोषाने राजाला घावा. इतके करूनहि राजा प्रसन्न न होईल, तो जर दुसऱ्या राजपुत्रावर किंवा दुसऱ्याच राण्यांवर विशेष प्रेम दाखवीत राहील, तर ह्या राजपुत्राने अरण्यांत रहाण्याविषयीं त्याची परवानगी मागावी. याउपर मृत्यूची अथवा प्रतिबंधाची भीति जर राजा घालील तर त्याने खुशाल दुसऱ्या एखाद्या अतिथिसत्कार करणाऱ्या सच्छील राजाच्या आश्रयाला जाऊन रहावें, पुष्कल द्रव्यबल आणि मनुष्यबल संपादन करावें, तेथल्या वजनदार गृहस्थांच्या मुलीशीं विवाह करावा आणि जमल्यास आपल्या पित्याच्या राज्यांतील एखाद्या पक्षाशीं स्नेहसंबंधहि जोडावा. हें नच साधेल तर त्याने सोन्याच्या किंवा रत्नांच्या खाणींचा किंवा दुसरा कसला तरी व्यापार करावा. हेंहि नच साधेल तर पाखंडी लोक, देवस्थानाचे वेदशास्त्रशूल्य व्यवस्थापक, श्रीसंत विधवा आणि जलमार्गाने व्यापार करणारे श्रीसंत यांची भैत्री संपादन करून त्यांचे द्रव्य 'मदनरस-योगेनातिसंधायापहरेत्' लांना विषप्रयोग करून खुशाल लुटावें अथवा परकीय राजाचा कांहीं मुल्ख युक्तिप्रयुक्तीने जिकावा किंवा आईच्या चाकर नोकरांच्या मदतीने वापाविस्त्र एखादें कारस्थान रचावें.

राजपुत्राला इतकेच उपाय सुन्वून कौटिल्याचें समाधान होत नाहीं. तो पुढे म्हणतो—त्याने स्वतः चितारी, सुतार, भाट, वैद्य, खुषमस्कन्या इत्यादिकांच्या वेशांत आपल्या सहाय्यकर्त्त्वासह बरोबर हत्यारे आणि विष घेऊन राजासमोर ह्याणजे अर्थात् आपल्या वापासमोर, जावें आणि त्याला म्हणावें— 'अहमसौ कुमारः, सहभोग्यभिदं राज्यमेको नार्हति भेक्तुम्' सी ह्या राज्याचा हक्कदार असल्यामुळे हें याउदें तुम्हीं एकत्याने न उपभोगितां त्याचा

उपभोग तुम्हीं आणि मी उभयतांनीं घेतला पाहिजे. माझ्यावांचून आणखी कोणी राजपुत्र जर ह्या राज्याचे वारस असतील तर त्यांनीं राज्यांत रहावें आणि मीच मात्र कांहीं तरी वेतन घेऊन हृष्पार असावें ही गोष्ट मला पसंत नाहीं.” कौटिल्य राजपुत्राला जशी ही मसलत देतो तशी राजाला पण एक मसलत देतो. गुप्त हेरांकडून किंवा त्याच्या आईकडून अथवा दाईकडून राजाने प्रथम त्याची समजूत घालण्याचा प्रयत्न करावा. पण त्यांत यश नव्हा आलें तर त्यक्तं गूढपुरुषाः शख्वरसाभ्यां हन्युः’ ला सोडलेल्या राजपुत्राला गुप्तहेरांच्या द्वारे राजाने शास्त्राच्या किंवा विषाच्या प्रयोगाने खुशाल ठार मारावें. राजपुत्राचा जर पूर्वीं त्याग केला नसेल तर ख्रिया, मद्य, शिकार वगैरे व्यस-नाच्या साधनांनीं त्याला पकडून आणावा आणि आपल्या पश्चात् राज्य देण्याचे वचन देऊन त्याला:—

एकस्थमथ संरन्ध्यात् पुत्रवान्वा प्रवासयेत्

एखाद्या विशेष ठिकाणीं पहाऱ्यांत आडवून ठेवावे. एकापेक्षां अधिक पुत्र असतील तर त्यांपैकीं आपल्या आळोंत न वागणाऱ्यास राजाने हृष्पार करावें. केवळ संपत्ति आणि अधिकार यांजविषयर्थीच्या राक्षसी महत्त्वाकांक्षेने, पिता-पुत्रामधील नैसर्गिक प्रेमाचा, ह्या आर्यावर्तात सुमारे अडीच तीन हजार वर्षी-पूर्वीं कसा वळी घेतला होता; हें उपरोक्त विवेचनावरून आमच्या वाचकांच्या ध्यानांत आलेंच असेल. अशा काळांतील ह्या दुर्दैवी प्राण्यांकडे पाहून ‘राज्य हें नरकाचें साधन आहे’ हा वाक्प्रचार कोणी पाडला असल्यास त्यांत आश्चर्य सानाऱ्यासारखे कांहींच नसून ‘राज्य ह्याणजे प्रत्यक्ष नरकच आहे’ असा प्रचार कसा रुढ झाला नाहीं याचेंच आश्चर्य वाटते. अशा काळांत बुद्धाचा त्याग आणि शंकराचार्याचा ‘अर्थमनर्थं भावय नित्यं’ इत्यादि उपदेश गळी उतरून हिंदुस्थान देश मायावादी आणि ऐहिक सुखाविषयीं विरक्त वनला असला आणि कोणीहि राजा असो त्याविषयीं केवळ औदासिन्य पतकरून राजनिष्ठा हेंच आपले कर्तव्य असें समजण्याकडे त्याची प्रवृत्ति झाली असली तर त्यांत नवल नाहीं असें आम्हांला वाटते.

प्रकरण २ रे.

राजाचें शिक्षण कसें असावें आणि त्यानें आपल्या अमात्य, मंत्री वैगेरे अधिकाच्यांची निवड कशी करावी, गुप्त हेर कसे नेमावे, त्यांनी कोणत्या वेशांत कोणतीं कामे कशाप्रकारे करावीं, राजाने राजपुत्राशीं आणि याच्या उलट राजपुत्राने राजाशीं कसें वागावें इत्यादि संबंधाने कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रांत प्रगट केलेले विचार आहीं प्रदीपाच्या दुसऱ्या प्रकरणांत दिले आहेत. आतां त्या प्रकरणांत तो राजाच्या वर्तनाविषयीं, त्याच्या नित्यक्रमाविषयीं, त्याच्या प्रजाविषयक व इतर कर्तव्याविषयीं काय म्हणतो याचा विचार प्रथम करू.

प्रजासुखे सुखं राज्ञः प्रजानां च हिते हितम्

नात्मप्रियं हितं राज्ञः प्रजानां तु प्रियं हितम्

अर्थ—प्रजेचें जें सुख तेंच राजाचें सुख आणि तिचें जें कल्याण तेंच राजाचें कल्याण. केवळ स्वतःला सुखदायक वाटणाऱ्या गोष्ठी आपल्या खच्या सुखाच्या आहेत असें राजाने केव्हांहि समजूं नये. प्रजेला सुखदायक असतील अशाच गोष्ठींत त्याचें खरें सुख असतें.

राजाच्या सुखाची ही कल्पना किती उदात्त आहे ! पण ही कल्पना श्रीरामासारख्या एखाद्याच पौराणिक राजाने आपल्या प्रत्यक्ष आचरणांत आणून दाखविलेली दिसते. कौटिल्याने ह्या कामीं राजाला काय उपदेश केला आहे तो आपण आतां पाहूं.

राजा जर उत्साहपूर्वक कार्यव्यापृत असेल तरच त्याचे नोकर उत्साही आणि कार्यमग्न रहातील आणि तो जर आपल्या कामाविषयीं बेफिकीर राहील तर त्याचे नोकर नुसते बेगुमान वागतील इतकेंच नव्हे तर प्रसंगीं त्याच्या कार्याचाच काय पण त्याचाहि नाश करतील. कर्तव्याची पर्वा न करणारा राजा शत्रूच्या तावडींत सांपडलाच पाहिजे. याकरितां राजाने नेहमीं कर्तव्यपरायण असावें.

कौटिल्याच्या वेळीं छायेवरून दिनमान पहात असत. सूर्योदयापासून मध्याह्नपर्यंत कमी होणाऱ्या आणि पुढे सूर्यास्तापर्यंत वाढत जाणाऱ्या सावलीच्या

लांबीवर प्रमाण वसवून सरासरी दीड तासाचा एक ह्याप्रमाणे दिवसाचे जे आठ भाग कलिपलेले असत त्या प्रत्येकाला नलिका अशी संज्ञा होती. दिवसाच्या पहिल्या नलिकेत राजाने पहारेकन्यांच्या नेमणुका करून जमाखर्चाची तपासणी करावी ‘द्वितीये पौरज्ञानपदानां काशीणि पश्येत्’ दुसरीत प्रजाजनांच्या कामांचा निकाल करावा, तिसरीत स्नान भोजनादि आटोपून ‘स्वाध्यायंच कुर्वात्’ कांहीं वेळ आपल्या कर्तव्याला अवश्य अशा गोष्टींचे अध्ययन करण्यांत घालवावा, चवर्थीत प्रथम आलेला वसूल घेऊन अधिकान्यांच्या बदल्या आणि नेमणुका-संबंधाचे काम पहावे. पांचवींत मंत्रिमंडळाच्या सद्याने महत्त्वाचा पत्रव्यवहार करून गुप्तहेरांकङ्गन आलेल्या वातम्या ऐकून घ्याव्या. सहावी नलिका, राजाला विश्रांति, करमणूक किंवा स्वतःशीं विचार करण्याकरितां ह्याणून राखून ठेविलेली होती. ‘सप्तमे हस्त्यश्वरथायुधीयान् पश्येत्’ सातवींत सैन्याची पहाणी आणि आठवींत मुख्य सेनापतीवरोवर मसलत हीं कामे राजाने करावीत. रात्रीच्या वेळाचेहि असेच भाग कल्पून सायंकाळबरोवर राजाने संध्या अथवा ईशप्रार्थना करावी, पहिल्या भागांत गुप्त हेरांवरील अधिकान्यांच्या भेटी, दुसर्यांत स्नान भोजन आणि अध्ययन, तिसर्या भागाच्या आरंभी मधुर वाजंत्री वाजत असतां राजाने शयनगृहांत जाऊन तीन तासपर्यंत स्वस्थ झोप घ्यावी आणि रात्रीच्या सहाव्या भागांत पूर्वीप्रमाणेच वाद्याचा मधुर ध्वनि चालू असतांच जागें होऊन उजाडल्यानंतर कोणतीं कामे कशीं करावयाचीं याचा विचार आपल्या मनाशींच करावा. सातव्या भागांत जरुरीप्रमाणे गुप्त हेर रवाना करावे आणि रात्रीच्या शेवटच्या भागांत गुरु पुरोहितादिकांचे आशीर्वाद घेऊन वैद्याला प्रकृति दाखवून, पाकशाळेवरील अधिकान्याला आवश्यकतेप्रमाणे हुक्कम देऊन, ज्योतिषाजवळ मुहूर्ताची चर्चा करून आणि सवत्स घेनुला आणि वृषभाला प्रदक्षिणा घालून राजाने नित्याप्रमाणे पुढील कार्याकरितां सूर्योदयावरोवर राजसभेंत हजर रहावे.

राजाच्या कार्यक्रमांत कांहींतरी नियमितपणा असावा, आमच्या हळीच्या संस्थानिकांप्रमाणे किंवा ब्रिटिश हिंदुस्थानांतील कित्येक बज्या अधिकान्यांप्रमाणे त्याचा कारभार केवळ लहरीप्रमाणे चालूं नये, असाच राजाचे हें वेळापत्रक आंखून देण्यांत कौटिल्याचा मुख्य हेतु दिसतो; कारण जरुरीप्रमाणे राजाने त्यांत फेरफार करून आपलीं कामे करावींत असा अखेरचा शेरा त्याने मारला आहे.

तो पुढे ह्याणतो—“अर्जदारांना फार वेळपर्यंत दाराशीं कुचंवत ठेवणे, त्यांचा भेट न घेणे, सर्व कामे नोकरांवर सोंपवून आपण नुसल्या सह्या ठोकज्याचें काम करणे हे राजाचे दुर्गुण आहेत. यासुळे सर्व कामाचा घोंटाळा माजतो, लोकां-मध्ये असंतोष उत्पन्न होतो आणि शत्रूंचा डाव साधतो.” कौटिल्याचा हा उपदेश आजच्या राजयंत्र चालविणारांनाहि आपल्या हृतपटलावर खोदून ठेवण्यासारखा आहे असे आहांला वाटते.

कामे जेव्हांचीं तेव्हां व्हावींत, निकर्डींची कामे लांबणीवर पडल्यास निकालाला जड जातात किंवा केव्हांच निकालांत निघत नाहींत. कौटिल्य ह्याणतो

**राज्ञो हि व्रतमुत्थानं यज्ञः कार्यानुशासनम्
दक्षिणा वृत्तिसाम्यं च दीक्षितस्याभिषेचनम्**

“सदासर्वदा कार्यतत्पर असणे हेंच राजांचे व्रत आहे, स्वतःचे कर्तव्य समाधानकारक रीतीने बजावणे हाच त्याचा यज्ञ आहे, सर्वांकडे समदृष्टीने पहाणे हेंच त्याचे दान आणि हेंच त्याचे यज्ञीय स्नान आहे.” हल्ळीं असल्या उपदेशाची सर्वत्र अवश्यकता दिसून येते यांत शंका नाहीं.

भद्रसेन राजाच्या भावाने त्याच्या राणीच्या महालांत छपून राहून त्याचा खून केला, कारुशा राजाच्या मुलाने आपल्या मातेच्या पलंगाखालीं दडून बापाला ठार मारिले, सोजी करितां तांदूळ भाजतांना त्यांना, वरून मधाप्रमाणे दिसणारे विष लावून काशीराजाच्या राणीने आपल्या पतीला ठार केले. वैरत्याच्या राणीने पतीच्या तोडयाला विषाचे पुट देऊन त्याचा घात केला. सौविराच्या राणीने कमरपट्यांतोल रत्नाला विषाचा लेप देऊन नवन्याचा प्राण घेतला. आरशाला विष फासून जालुथाला त्याच्या पत्नीने आणि वेणींत लपावेलेल्या शस्त्राच्या मदतीने विदूरथाला त्याच्या पत्नीने स्वर्गात रवाना केले. असा पूर्वेतिहास सांगून राजाला जसे त्याच्या दायादांपासून आणि स्वतःच्या मुलांपासून भय असते तसेच त्याला त्याच्या राण्यांपासूनहि भय असते म्हणून राजमहाल वांधण्यापासून त्याने अत्यंत साधधगिरी वाळगली पाहिजे; असे कौटिल्याचे म्हणणे आहे. कौटिल्याने दिलेली हीं राजांचीं नावे आणि त्यांच्या मृत्यूचा इतिहास यांचा भेळ घालण्याचा आम्हीं जो थोडाफार प्रयत्न केला त्यांत आम्हांला यश आले नाहीं. इ. सनाच्या पूर्वीं चारशे

किंवा त्याहून अधीक वर्षाच्या पूर्वी उपरोक्त राजे हिंदुस्थानच्या कोणत्यातरी भागांत होऊन गेले, ही गोष्ट उघड आहे. ह्या संबंधाची विशेष माहिती आर्यावर्ताचा प्राचीन इतिहास जाणणारे वाचक साधार आणि सविस्तर प्रसिद्ध करतील तर मराठी वाचकांवर त्यांचे फार उपकार होतील.

राजाच्या प्राणावर वेतणाच्या ह्या सर्व संकटांचा विचार करूनच अन्तःपुर, रंगमहाल, राजमहाल, राजसभा वैरे इमारतींची वांधणी कशी असावी याविष्य-र्यांची माहिती कौटिल्याने आपल्या अर्थशास्त्रांत दिली आहे. तो ह्याणतोः—

**वास्तुकप्रशस्ते देशे सप्राकारपरिखाद्वारमनेक
कक्ष्यापरिगतमन्तपुरं कारयेत् ।**

अन्तःपुरादि खासगी उपयोगाच्या इमारतीं वांधण्याकरितां वास्तुशास्त्राप्रमाणे योग्य अशा जागेची निवड करावी. इमारतींच्या भोंवती मजबूत तटबंदी करून, तटबंदीभोंवतीं खंदक खणावा. तटबंदीच्या आंत प्रवेश करण्यास एकच दरवाजा असावा. अंतःपुराला एकामध्ये एक अशी अनेक दाळने करावी. राजाने आपणां स्वतःकरितां जो दिवाणखाना तयार करावयाचा तो कोशगृहाप्रमाणे मजबूत करावा अथवा त्याला ‘गूढभित्तिसंचारम्’ भिंतीमधून मार्ग ठेवून त्याची रचना पांडवांच्या मयसभेप्रमाणे मोह उत्पन्न करणारी करावी. किंवा त्याने आपले निवासस्थान एका तळघरांत करून त्याच्या दरवाजावर देवतादिकांच्या मूर्ति खोदाव्या. तळघरांतून वाहेर पडण्यास ‘अनेक सुरुद्गासञ्चारं’ भुयारांतून जाणारे अनेक मार्ग तयार करावे. निवासस्थान तळघरांत न करितां मजल्यावर असावे असें वाटत असेल तर, मजल्यावर चढण्याचा जिना ‘गूढ-भित्तिसोपानं’ भिंतीमध्ये अगदीं गुप्त ठेवावा, आणि त्यांतून वाहेर पडण्याचे मार्ग शोभेकरितां ह्याणून कांहीं पोकळ खांव करून त्यांमधून वांधावे. इतकेंच काय पण, राजाने आपले ‘वासगृहं यंत्रवद्धतलावपातं कारयेत्’ वसतिस्थान मनांत येतांच ताबडतोव पाढतां येईल अशा प्रकारच्या यांत्रिक रचनेने उभारले पाहिजे.

अशा रीतीने वांधिलेल्या इमारतींना आगीपासून भय राहूं नये म्हणून कांहीं उपाय सांगितले आहेत त्यांत ‘वैद्युतेन भस्मना मृत्संयुक्तेन करकवारिणाऽवलिसंच’ विजेच्या सात्यानें केलेल्या चुन्यांत माती मिसळून गारांच्या

पाण्यांत त्याचा रांधा तयार करून भिंती वांधाव्या असा एक उपाय आहे ! सर्पादि विषारी प्राण्यांनी गृहप्रवेश करू नये ह्याणून घरावर गुळवेल, वांडगुळ वैरे वेली लावाव्या आणि शोजारों पिंपळाची झाडे लावून वर त्याच्या छायेचा मंडपच होईल असें करावें. मांजर, मोर आणि सुंगूस हे प्राणी सर्पाला खातात; पोपट, मैना आणि भृङ्गराज ह्या पक्ष्यांना जवळपास हे विषारी प्राणी असल्याचा संशय येतांच ते ओरडून आक्रोश करितात; कौंच पक्षी ह्या विषाच्या सांबिध्यांत मूर्ढा पावतो; चकोराचे डोळे लाल होऊन त्याला ग्लानि येते आणि कोकिल त्यामुळे मृत्यु पावतो. अर्थात् हे प्राणी घरांत वाळगावे म्हणजे चुकून जरी घरांत सर्पादिकांचा प्रवेश झाला तरी तो ताबडतोब उमगल्यावांचून रहात नाहीं. आपणांमध्यें हे प्राणी पाळण्याची चाल फार प्राचीन काळापासून असल्याचें दिसून येतें तिचें कारण हेच नसेल ह्याणून तरी कशावरून !

अंतःपुराच्या मागच्या आंगास एका बाजूला दुसऱ्या ख्रियांना रहाण्याकरितां जागा करून तेथें सुइण्याच्या कामास लागणारीं व दुसरीं कांहीं औषधें संग्रहित करावीं, तेथें कुंज्यांतून निरनिराब्या उपयुक्त वनस्पती लावाव्या आणि त्यांना वेळच्या वेळीं पाणी देण्याकरितां पाण्याचा सांठा करावा. ही अन्तःपुराच्या मागच्या भागाची व्यवस्था झाली. राजाच्या मुलामुलींना रहाण्याची व्यवस्था पुढच्या भागांत असावी. तसेच त्याला लागून अलंकारभूमि (Toilet ground) मंत्रभूमि (Council ground) उपस्थान (The court) आणि युवराजाची कचेरी व अध्यक्षस्थान (Palace Superintendent's office) इत्यादि जागा कराव्या. ह्या नजीकच दुसऱ्या चौकांत अन्तःपुराच्या संरक्षणार्थ नेमलेल्या अधिकाऱ्यानें आपल्या सैनिकांसह रहावें.

राण्यांपासून आपल्या जीवावर येगारीं संकटें टाळण्याकरितां राजानें त्यांचा आणि ढोंगी संन्यासी, वैरागी आणि जादुगार व वेश्यापण करणाऱ्या ख्रिया यांचा प्रवेश अंतःपुरांत होऊं देऊं नये. तसेच.

स्वभूमौ च वसेत्सर्वः परभूमौ न सञ्चरेत् ।

न च बाह्येन संसर्गं कश्चिदाभ्यन्तरो ब्रजेत् ॥

अन्तःपुरांतील प्रत्येक माणसानें, त्याला नेमून दिलेल्या जागेंच असलें पाहिजे. कोणत्याहि सबवीवर दुसऱ्याच्या जागीं जाऊं नये. आणि वाज्यांतील माणसानें

वाहेरच्या माणसाशीं केवढांहि संबंध ठेवू नये. योग्य अधिकाच्याची मुद्रा असल्या शिवाय कोणतोहि सामान अंतःपुरांत येतां कामा नये किंवा अंतःपुरावाहेर जातां कामा नये असा सत्त हुक्रम देस्तन तो पाळला जातो किंवा नाहीं हें वारंवार पहात जावे.

राजा झोंपेंतून उठल्यावरोवर त्याला धनुष्यवाण धारण करणाऱ्या रक्षक स्त्रियांच्या तुकडीने सामोरे जावे, दुसऱ्या दालनांत रोजच्या ठराविक नोकरांपैकीं एकाने त्याला अंगरखा व एकाने पागोटे आणून यावे, तिसच्या दालनांत वामनमूर्ती कुवड्यांनी त्याचा सत्कार करावा, चौथ्या दालनांत भाऊ धारण करणारे द्वारपाळ, राजाचे आसेष्ट आणि संत्री यांनी त्याला भेटावे असा नेहमींचा कम सांगितला आहे. राजाने जे शर्गीरसंरक्षक नेमावयाचे ते राजनिष्ठ पिढीजात नोकरांपैकीं आणि अत्यंत नजीकच्या नातेवाईकांपैकीं असून चांगले सुशिक्षित व राजकार्यधुरंधर असे असावेत. अंतःपुरसंरक्षक नेमाचयाचे ते देखील असेच पाहून नेमावे.

पाकशाळेची जागा चांगली प्रशस्त असून तिच्याभोवतीं नेहमीं पहारा असावा. आचाच्यांवरील अधिकाच्याने आपल्या देखरेखीखालों राजाकरितां निय नवीनवीं सुचकर पकाचें तयार करवावीं आणि राजाने तीं खाण्यापूर्वीं त्यांचा थोड्योडा अंश प्रथम अभीला आणि नंतर पक्षांना अर्पण करावा. अन्न जर विषयुक्त असेल तर अमींतून कोणत्या अशाच्या कशा ज्वाला निघतील आणि असें अन्न खाण्याच्या पक्षावर त्याचे कसकसे परिणाम होतील याचे विस्तृत विवेचन देऊन व विषप्रयोग करणारा मनुष्य त्याच्या आचरणावरून कसा ओळखावा हें सांगून, विषपरीक्षक आणि विषावर औषधेपचार करणारे वैद्य राजाजवळ नेहमीं असावेत असें कौटिल्याने आग्रहपूर्वक सुचविले आहे. अशांतील विषाची परीक्षा करण्याकरितां खाण्यापूर्वीं तें अभीला आणि पक्षांना अर्पण करण्याचा जो प्रकार वर सांगितला तोच आमच्या वैश्वदेवाच्या आणि काकबलीच्या मुळाशीं असावा असें समजण्यास कांहीं प्रत्यवाय नाहीं.

औषध, मध्य किंवा दुसरे कसलेहि पेय राजाला यावयाचे ह्याणजे त्याची शुद्धता नुसती प्रयोगशाळेत ठरूनच भागत नाहीं ‘पाचकपोषकाभ्यामात्मना च प्रतिस्वाद्य राज्ञे प्रयच्छेत्’ ज्याने तें तयार केले व ज्याने तें राजाच्या

संग्रहालयाला पुराविले त्यांच्यासह वैद्यानें तें खाऊन पाहिले पाहिजे. कित्येक राजधाण्यांत अजूनहि ही पद्धति चालू असल्याचें समजतें.

राजाला जीं वर्षें यावयाचीं तीं अन्तःपुरांतर्गतवस्त्रागारावरील अधिकाऱ्यांनें त्यांवर स्वतःची मुद्रा करून, सुस्नात आणि परीटघडीचे कपडे घातलेल्या नोक-रांच्या हस्तें दिलीं पाहिजेत.

‘ स्नापकसंवाहकास्तरकरजकमालाकारकर्म दास्यः कुर्युः ’

राजाला सुंगधपूर्ण उटणीं लावून त्याचें अंग रगडणे, त्याला स्नान घालणे, त्याचा विछाना पसरणे, त्याचे कपडे धुणे आणि त्यांच्याकरितां हार तयार करणे हीं कामे दासींनी करावीं असें जरी होतें तरी ह्या प्रत्येक कामावर एक स्वतंत्र अधिकारी असे. त्यानें राजाला स्नानाकरितां दिलेले पाणी सुद्धां प्रथम राजासमक्ष स्वतः स्पर्शून नंतर राजाला द्यावे; असा कौटिल्याचा कटाक्ष असून दुसऱ्याकडून भेट ह्याणून आलेल्या पदार्थाचीहि परीक्षा अशाच प्रकारे झाली पाहिजे असें त्याचें ह्याणणे आहे.

मौलपुरुषाधिष्ठितं यानवाहनमारोहेत्

ज्या रथावर किंवा हत्ती घोडे वैगरे वहानांवर राजांच्या विश्वासांतले नोकर वसून येतील त्यावरच राजानें बसावे. ज्या नौकेवर विश्वासु नावाडी असतील, जीं पूर्वीं केव्हांहि वादळानें वैगरे बुडालेली नसेल आणि संरक्षणाकरितां जिच्याजवळ दुसरी नौका असेल, तीसध्येच राजानें बसावे व नौकानयनप्रसंगीं तीरावर आपले सैनिक जग्यत उभे करावे, इतकेच नाहीं तर ज्या पाण्यांत मोठमोठे मासे अथवा सुसरी नसतील त्याच पाण्यांत नौका चालवावी. धावत्या जनावरावर अचूक नेम मारण्याचा सराव होण्याकरितां शिकारीला जाणे जरी भाग असलें तरी पारधी लोकांकडून ज्या अरण्यांत दरोडेखोर, शत्रु आणि सर्प वैगरे विषारी प्राणी नाहींत अशी हमी मिळेल, त्याच अरण्यांत शिकारीला जावे. साधु आणि तपस्वी लोकांचे दर्शन घेणे जरी अवश्य असलें तरी बरोबर हत्यारवंद विश्वासु संरक्षक घेतल्यावांचून त्या भानगडीत पडू नये. आपले मंत्री बरोबर घेतल्यावांचून परराष्ट्रीय वकीलाची भेट घेऊ नये. स्वतःच्या सैन्याची कवायत पहाणे झालें तरी स्वतः लळकरो पोषाक करून आणि रथ, हत्ती अथवा अश्व यावर आखू द होऊन मगच पहावी. राजधानीच्या बाहेर जातेवेळीं आणि राज-

tion
a co

“

दुर्वोध
उत्तरत
आहे.

ह्या

स्वाचा
अशी
शास्त्री
उपरिं
आढळू
तरी ते
अशी

ह्या

विस्तृत
प्रत्यक्ष
संकटे
वेळची
काय,
अगदी
रहात

अ

अध्या
काळी
भौतिक
आकाश
लोकांग
असेंग

धार्नांत प्रवेश करतेवेळीं, रस्त्याच्या दुतर्फा लष्करी लोक उभे करावे तसेच कोणाहि सशस्त्र माणसास, संन्याशास आणि शरीरव्यंग असलेल्यास रस्त्यावर रहाण्याची वंदी करण्यांत यावी. उत्सव, यात्रा, मिरवणुकी वैगरे पहावयास जावयाचें असल्यास राजानें प्रथम दशवर्गिक नगररक्षकांकडून तेथला योग्य वंदोवस्त करवावा आणि मग जावे.

ह्या प्रकरणाच्या आरंभां, राजाची दिनचर्या कशी असावी हें सांगून, त्यानें नेहमीं निरलसपणेंच केवळ नव्हे, तर अत्यंत उत्साहानें, राजाच्या नात्यानें आपले जबाबदारीचें कर्तव्य पार पाडलें पाहिजे. केव्हांहि अनियमितपणा आणि आळस करू नये. ह्या दुर्गुणांमुळे राजाला प्रसंगां राज्य गमावण्याचाहि प्रसंग आल्यावंचून रहात नाहीं असा अत्यंत मुत्सदीपणाचा आणि कळकळीचा चाणक्यानें केलेला उपदेश अर्थशास्त्रावरून वहुतेक जशाचा तसाच उद्भृत केला आहे. प्रकरणाच्या ह्या पुढील भागांत, राजानें आत्मसंरक्षणाकरितां ज्या तजविजी करावयाच्या त्याचेंच वर्णन आलें आहे; त्यांत आरंभां अंतःपुरादि खाजगी इमारतां कशा असाव्या याचें जें वर्णन आलें आहे तें वाचलें आणि सध्यां दौलतावादच्या किळ्यासारखे जे किळे वन्याच सुस्थिरींत आहेत ते पाहिले म्हणजे हें वास्तुशास्त्र आझीं कोणापासून केव्हांहि उसनें घेतलेले आहे; असें ह्याणें वस्तुस्थिरीला धरून नाहीं; असें स्पष्ट म्हणावें लागतें. प्रत्येक किळ्यावरच काय पण शनवार वाढ्यासारख्या भरवसतींत असलेल्या पेशव्यांच्या वाढ्यांत, आजच्या निःशेष स्थिरींत सुद्धां, कित्येक तळघरे, भुयारें आणि चोरवाटा असल्याच्या खुणा स्पष्टपणें दिसून येतात.

ह्या प्रकरणांत घराला फक्त आगीची आणि विषारी जनावरांची पीडा होऊं नये म्हणून कांहीं उपाय सुचविष्यांत आले आहेत. ह्यापेक्षां अत्यंत उपयुक्त आणि महत्त्वाचे शेंकडे उपाय आणि साधने कौटिल्याच्या अर्थशास्त्राच्या ह्यापुढील भागांतून येणार आहेत. तीं समजप्याला मोठी अडचण पारिभाषिक शब्दांची आहे. पंडित शामशास्त्रीं यांनी जरी ह्या ग्रंथाचें समग्र भाषांतर इंग्रजीमध्ये प्रसिद्ध केले आहे तरी ते म्हणतात:—

“As regards my translation, I am conscious of the fact that it is far from being perfect. Beset as the work is with difficulties, it would be sheer presumption

tion on my part to hope that my translation presents a correct interpretation of the text in all cases."

"माझें भाषांतर अपूर्ण असल्याची मला पूर्ण जाणिव आहे. मूळ ग्रंथांत दुर्बोध ठिकाणे पुष्कळच असल्यामुळे त्याचा वरोवर अर्थ भाषांतरांत उतरला आहे असें समजणे म्हणजे उगाच नसती प्रौढी मिरवण्यासारखेच आहे."

ह्या प्रदीपाच्या सहाय्यानें आहीं आपल्या वाचकांना कौटिल्याच्या मूळ अर्थशास्त्राचा केवळ परिचय करून देणार. ज्यांना शक्य असेल त्यांनी मूळ ग्रंथच वाचावा अशी आमची आमच्या वाचकवर्गास आग्रहाची विनंति आहे. वाचकवर्गापैकीं ज्यांची शास्त्रीय संशोधनाकडे प्रवृत्ति असेल, त्यांना तर कौटिल्यानें यापुढे सांगितलेल्या उपरिनिर्दिष्ट उपायांत आणि साधनांत संशोधनालायक असे महत्त्वाचे अनेक विषय आढळून येतील. ग्रंथ जुना आणि कांहीं विचारबाबू गोष्टींनी सजविलेला असला तरी तेवढ्यावरच त्यांनी तो अंगावाहेर टाकून त्याची सर्वथैव हेळसांड करू नये अशी आमची आमच्या वाचकांस विनंति आहे.

ह्यापुढे आत्मसंरक्षणार्थ राजानें काय काय तजविजी कराव्यात याचें विस्तृत वर्णन केले आहे. त्यावरून सुमारे पंचवीसशे वर्षांपूर्वी राजावर प्रलक्ष त्याच्या विवाहित पत्नीकडून, पुत्राकडून, आणि वंधूकडून कशीं प्राणघातक संकटें आणण्यांत येत असत याची कल्पना येऊन 'गेला तो काळ फार चांगला. त्या वेळची नीति काय, तेव्हांचे पातिव्रत्य काय, त्यावेळचे राजे काय, तेव्हांचे पुत्रप्रेम काय, अहो त्यावेळचे सारेंच उत्तम ! हल्ळींचे कलियुग यांत सर्वच विघडले' असें अगदीं मनापासून ह्याणत हळहळत बसणाऱ्या लोकांची कीव आल्यावांचून रहात नाहीं.

अर्थशास्त्रासारखे प्राचीन ग्रंथ वाचले ह्याणजे आमचें राष्ट्र पहिल्यापासून अध्यात्मवादी असें समजणारांना त्यांची चूक जशी कळून येते तशीच 'प्राचीन काळीं हिंदुस्थानाची प्रगति जर कशांत झालो असेल तर ती फक्त अध्यात्म शास्त्रांत ! भौतिक शास्त्रांचे ज्ञान हिंदू लोकांना मुर्ढींच नव्हतें; फार तर काय, भौतिक शास्त्र आकाशांतील वापानें फक्त आम्हां पाश्चिमात्याकरितांच निर्माण केलें आहे; पौरस्त्य लोकांना त्यांचे ज्ञान कधीं झालें नाहीं आणि यापुढेहि तें केव्हां होणार नाहीं.' असें म्हणणारांचीहि घमेंड जागच्याजार्गीं जिसून जातें.

हिंदुस्थानांत आत्मज्ञान, व्रह्मज्ञान किंवा अध्यात्मविद्या संशोधनाच्या कमाल कोटीपर्यंत जाऊन पोंचली होती. त्या वेळच्या आमच्या आत्मज्ञानाच्या पली-कडे आजच्या सुधारलेल्या जगाला रेसभर सुद्धां जातां आले नाहीं ही गोष्ट अगदीं खरी आहे. उपनिषत्कालीं ह्या आर्यावर्तांतील पुरुषच काय पण खियासुद्धां अध्यात्मज्ञानाच्या पराकाष्ठेला जाऊन पोंचल्या होत्या, याची साक्ष पटविणारे ग्रंथ जसे आज सर्व जगापुढे मूर्तरूपानें उमे आहेत, तसेच भौतिक ज्ञानामध्येहि हिंदुस्थानांतील आर्य तत्कालिन सर्व जगाच्यापुढे होते असें सिद्ध करून देणारे वैद्यक, ज्योतिष, गणित, रसायन, भूगर्भ, शिल्प, समाज आणि राजनीति ह्या शास्त्रांवरील ग्रंथहि जगाची खात्री पटविण्यास तयार आहेत. सारांश हिंदुस्थानांत असा एक काळ होऊन गेला की, त्या वेळीं जगांतला कोणताहि देश त्याच्या अध्यात्मिकच काय पण भौतिक ज्ञानाचीहि वरोवरी करण्यास समर्थ नव्हता. त्यावेळचे हिंदवासी कांहीं अध्यात्मज्ञानांत पारंगत होते तर कांहीं भौतिक ज्ञानांत नवे नवे शोध लावून जगाच्या ऐहिक सुखांत भर घालीत होते. पण जगांत कोणतीहि परिस्थिति मनुष्यप्राण्याच्या स्वाभाविक चंचल प्रवृत्तीमुळे अवाधितपणे टिकाव धरू शकत नाहीं आणि हिंदुस्थान देश इतर देशांप्रमाणेंच ह्या सत्य नियमाला कांहीं अपवादक नाहीं. त्याचें लक्ष्य अध्यात्मावरून उडत चाललें आणि भौतिक शास्त्रांत होणाऱ्या त्याच्या प्रगतीची वाढ खुंटली. ऐहिक संपत्तीकरितां मात्र हिंदुजन आपसांत भांडूं लागले आणि द्रव्याच्या व अधिकाराच्या लालसेने वाटतील तीं अनाचाराचीं कृत्यें, धर्माधर्म, नीति, अनीति, प्रेम, सदसाद्विचार ह्या सर्वांना दूर झुगाऱ्यून देऊन उजळ माश्यानें करण्यास निर्लज्जपणे प्रवृत्त झाले. कौटिल्याने आपल्या ग्रंथांत दिलेलीं भद्रसेनादि राजांच्या खुनाचीं उदाहरणे याच काळांतील असलीं पाहिजेत. अशी स्थिति ज्या देशांत प्राप्त झाली, जेथे विवाहित पत्नी आपल्या पतीचा, एक भाऊ दुसऱ्या भावाचा, पुत्र आपल्या जनकाचा केवळ अधिकारलालसेने भरल्या घरांत खून करण्याला प्रवृत्त झाले, तेथे सामान्य लोकांच्या मालमत्तेची आणि जीविताची सुरक्षितता कोठून असणार ? अशा स्थितीत महावीर आणि बुद्ध यांचा उपदेश जगापुढे आला; अर्थातच तो त्यानें मोक्षातपरतेने स्वीकारला यांत कांहीं आश्रय नाहीं. असले तात्किंव उपदेश तात्पुरते परिणामकारक होतात. ते केव्हांहि फार वेळ टिकून रहात नाहींत. मनुष्याची

राक्षसी वृत्ति असत्या उपदेशाना तेव्हांच धाव्यावर वसविते आणि पुनः आपले फाल्गुनी खेळ जगाच्या रंगभूमीवर निर्धास्तपणे खेळू लागेत. असें झाले आणि महणूनच ह्या खेळाना आला घालप्याकरितां कठोर मन करून कौटिल्याला आपले अर्थशास्त्र चंद्रगुप्त मौर्याच्या निमित्तानें जगाला उपदेशावें लागले.

प्रकरण तिसरे.

५८००८८

राजानें आपल्या स्वतःकरितां आणि कुटुंबांतील मंडळीकरितां राजमहाल, अंतःपुरादि मंदिरे कशीं वांधावीं याचा विचार मागील प्रकरणात केला आहे. ह्या प्रकरणात किल्यांसंवंधाने कौटिल्याचे ह्यणणे काय आहे तें आपण प्रथम पाहू. हलीं आपण डोंगरी किला, भुयकोट आणि जंजिरा किंवा जलदुर्ग असे तीनच प्रकारचे किले समजतों व ऐतिहासिक काळांतील त्यांचीं अवशिष्ट प्रत्यक्ष पाहतों. प्राचीन काळीं किल्यांचे आणखीहि पुष्कळ प्रकार होते. राजाच्या संरक्षणार्थ राज्याच्या सीमेवर चार दिशेस चार किले वांधीत त्यांना 'दुर्ग' अशी संज्ञा होती. पाण्यांमध्ये जरुरीच्या ठिकाणीं एखादें वेट अथवा खडक पाहून त्यावर जे किले वांधीत त्यांना 'औदक' असें ह्यणत. हलींच्या डोंगरी किल्यांना 'पार्वत' असें नाव होतें. हलींचे भुइकोट 'धान्वन' ह्या नावानें ओळखले जात. खाढी काठच्या अथवा समुद्र काठच्या चिखलाच्या जागेस आपण खांजण असें म्हणतों. हा कौटिल्याच्या खजन शब्दाचा अपभ्रंश असावा. अशा जागीं किंवा ओसाड अरण्यांत जे किले वांधीत ते 'वनदुर्ग' म्हणून समजले जात. ह्यांपैकी औदक आणि पार्वत यांचा उपयोग लोकवसतीच्या संरक्षणार्थ होत असे आणि धान्वन व वनदुर्ग हे अवश्यकतेप्रमाणे तात्पुरत्या राहाण्याच्या कार्मां उपयोगी पडत.

गेल्या प्रकरणात सांगितलेल्या महालांतून कुटुंबासुद्रां पक्कन जाण्याचा प्रसंग आल्यास रहाण्याच्या सोयीसाठीं राज्याच्या मध्यभागीं वास्तुशास्त्रसंमत अशी एखादी जागा पाहून तेथें एक समुद्रयस्थान वांधावें हें ठिकाण नद्यांच्या संगमावर अथवा जिवंत पाण्याच्या किंवा साध्या तलावाच्या काठीं असावें. त्याचा आकार वर्तुल, चौकोनी अथवा दीर्घचतुष्कोणी असावा. सभोंवती तटवंदी असून तटाच्या

वाहेर खंदक असावा आणि त्या खंदकांत पाटानें पाणी आणून सोडावें. वाहेर पडण्याला पाण्यांतून आगि जमीनीवरून असे दोनहि प्रकारचे मार्ग वांधावे—ह्या खंदकाच्या आंत चार दण्ड म्हणजे २४ फूट अंतरावर उपरोक्त तटबंदी असावी. तटबंदीची उंची ३६ फूट आगि रुंदी याच्या दुप्पट म्हणजे ७२ फूट. ती खाळीं चौकोनी आणि मध्ये अंडाकृति असून तिचें वांधकाम हत्तीकडून आगि वैलांकडून तुडवून शक्य तितके मजवूत करावें आणि तिच्यावर कांटेरी आणि विषारी वनस्पती लावाव्या. उपरोक्त खंदकावाहेर चोवीस चोवीस फुटांच्या अंतरावर आणखी दोन खंदक असावे. पाहिल्याची रुंदी ५६ फूट, दुसऱ्याची ४८ आणि अगदी वाहेरच्या तिसऱ्या खंदकाची चाळीस फूट असून खोली याच्या पाऊण पट अथवा कमी म्हणजे निम्यानें करावी. सर्व खंदकांचे वांधकाम दगडांचे अथवा विटांचे करून त्यांतील पाण्यांत सुसरी सोडाव्या व कमळे लावावी. कमळाचे देठ पाण्यांत पसरले म्हणजे त्या पाण्यांतून पोहोच अथवा नौकेतून जाणे अशक्य होईल.

ह्या समुदायस्थानाला रस्ते कसे असावेत, ते कशाचे करावेत, तटावर चढण्या करितां शिज्या कशा कराव्यात, तटाच्या संरक्षणाकरितां काय योजना करावी, 'प्रधावितिका' म्हणजे प्रसंग पडल्यास निस्टून जाण्याचा मार्ग समुदायस्थानाच्या कोणत्या भागांत असावा तसेच त्या मार्गाकडे जाण्याची 'निकुरद्धार' द्याणजे चोर दरवाजा कसा वांधावा, हत्यारें ठेवण्याच्या गुप्त जागा कशा तयार कराव्या इत्यादिसंबंधानें अत्यंत सूक्ष्म माहिती कौटिल्यानें आपल्या ह्या ग्रंथांत दिली आहे.

राज्याच्या सरहदीवरील किल्यांत शत्रूची टेहळणी करण्याकरितां अथवा शत्रू चालून आल्यास त्याला पहिला प्रतिकार करण्याकरितां जें सैन्य ठेविलेले असे त्याला 'अंत पालक' असें म्हणत. राज्याचा मध्य संरक्षण करणे हे, वागुरिक, शवर म्हणजे तिरंदाज, मुलिंद म्हणजे पद्याईत शिकारी, चाण्डाळ आणि अरण्यचर म्हणजे रानटी लोक यांच्या सैन्याचें काम होते.

राजधानीच्या शहराची वाढ रचना—म्हणजे त्याच्या भोवतालचा कोट, खंदक वगैरे—समुदायस्थानाप्रमाणेच करावी; मात्र ह्या तटबंदीला वारा मोठमोठाले दरवाजे आणि शहरांतून वाहेर पडण्यास कांहीं गुप्त मार्ग ठेवावे. 'शहराला पूर्वपाश्चिम तीन आणि दक्षिणोत्तर तीन, असे एकंदर सहा प्रशस्त राज्यांगी आणि

वेगवेगळाल्या ठिकाणीं जाण्यास इतर वेगळे वेगळे मार्ग तयार करावे. रस्त्याची रुंदी २४ पासून ४८ फूटपर्यंत ठेवावी. शहराच्या उत्तर भागांत मध्यवसरीत पूर्वाभिमुख अथवा उत्तराभिमुख राजवाडा वांधावा. त्याची रचना सामान्यतः मार्गील प्रकरणांत अन्तःपुरादि इमारतींची जी रचना सांगितली आहे तिच्या प्रमाणेच असावी. एकंदर शहराच्या नवव्या हिश्शाइतकी जागा राजवाड्याकडे राखून ठेवावी. नगराच्या कोणत्या भागांत कोणाची वसति असावी हें सांगतांना पाकशाळा, पीलखाना (हस्तिशाळा) कोष्ठागार (Store house) ह्या इमारती अमेयेस; सुगंधी, माळी, धान्याचा आणि पातळ पदार्थाचा (रस) व्यापार करणारे आणि कुशल कारागीर यांचीं दुकानें व क्षत्रियांचीं घरें पूर्वेस; शिलेखाना अथवा आयुधागार नैर्कृत्येस; दक्षिणेकडे ज्यांची वसति असावी म्हणून सांगितलें आहे त्यांत 'पक्वान्नसुरामांसपण्या' नाना प्रकारचीं शिजवलेलीं अनेंद्र दारू आणि मांस यांच्या दुकानदारांचा आणि 'रूपाजोवा-स्ताळापचाराः' म्हणजे वेश्या आणि गायन वादनपदुवरोवरच 'वैश्याश्च' असें म्हणून वैश्यवर्गाचाहि अंतर्भीव केला आहे. तबेल्यासंबंधाच्या वर्णनांत गाढवांचे तवेले आहेत ही गोष्टहि ध्यानांत ठेवण्यासारखी आहे. वायव्येकडे 'मैषज्यगृह' दवाखाने, उत्तरेकडे ब्राह्मणांवरोवरच लोहार आणि पर्चीकाम करणारे यांचीं घरें असावीं असें सांगून शहराच्या निरनिराळ्या कोंपच्यांमध्ये 'श्रेणी प्रवहणी निकाया आवसेयुः' निरनिराळ्या धंदेवाल्यांचे संघ आणि समिती यांचीं स्थानें असावीं असें सांगितलें आहे. यावरून उपहारण्हें, दारूचे गुते, वेश्यांच्या बावनखण्या, दवाखाने आणि कामगारांचे संघ ह्या बच्यावाईट संस्था इंग्रजी राज्यावरोवर इकडे आल्या असें समजणे उघड उघड चुकीचिं ठरतें.

शहराच्या मध्यभागीं ज्या देवांचीं मंदिरे वांधावीं ह्याणून सांगितलें आहे, त्यांत शिवावाचून दुसरा पौराणिक देव नाहीं आणि विशेष आश्रयाची गोष्ट ही कीं, याच ठिकाणीं, 'श्री मदिरागृहं च पुरमध्ये कारयेत्' ह्याणजे शहराच्या मध्यभागीं, श्री मदिरा देवीचें मंदिर ह्याणजे दारूचा प्रसिद्ध पिठा असावा असें सांगितलें आहे. यावरून दोन हजार वर्षांपूर्वीं आमच्या आर्यावर्तीत ह्या मादिरादेवीचे महात्म्य मोठेंच होतें असें दिसतें.

श्रेष्ठ वर्णांची दहनभूमि शहराच्या दक्षिणेस आणि इतर वर्णांची उत्तरेस अथवा पूर्वेस असावी असा नियम होता. हा नियम मोडणारांस दण्ड करण्यांत

येत असे. नास्तिक आणि चांडाळ यांनी ह्या स्मशानभूमीच्या पलीकडे रहावें. प्रत्येक दहा घरांकरितां एक सार्वजनिक विहीर वांधलेली असे.

न च वाहिरिकान्कुर्यात्पुरराष्ट्रोपघातकाः
क्षिपेजनपदे चैतान् सर्वान्वा दापयेत्कराः

परकीय राज्यांतोल लोक राष्ट्रघातक असतात म्हणून त्यांना राजधानींत रहाण्याची सर्क मनाई करावी. इतर गांवांत रहाण्याला त्यांना वंदी नसावी, पग त्यांजवर जवरदस्त कर वसवावा. दक्षिण आफ्रिका, केनिया, कानडा वैरे प्रदेशांतले लोक आज हें कौटिल्यांचे शासन अमलांत आणीत असावे आणि आम्हांला त्याचा शेंकडों वर्षांपूर्वीच विसर पडला असावा असें दिसतें.

चंद्रगुप्तानें नंदवंशाचा समूळ उच्छेद करून मगधेदेशाचें राज्य घेतलें आणि ला देशाची राजधानी जें पाटलीपुत्र (हळीचे पाटणा आणि बँकोपुर) तेंच आपल्या विस्तीर्ण राज्याच्या राजधानीचे शहर केलें. सिरीयाचा राजा सेल्युक्स याचा हिंदुस्थान जिंकण्याचा प्रयत्न फुकट जाऊन, त्याला मुठींत नाक धरून चंद्रगुप्ताशीं इ. स. पूर्वी ३०३ वर्षीं तह करावा लागला आणि आपला गाशा गुंडाळ्यान आल्यावाटेने स्वदेशीं परत जावें लागलें. मेगस्थिनीस नांवाचा त्याचा वकील चंद्रगुप्ताच्या अंतकाळापर्यंत (स. पू. २९७) हिंदुस्थानांत होता. त्यानें आपल्या त्रोटक इतिहासांत पाटलीपुत्र राजधानीचे वर्णन खालीं दिल्या-प्रमाणे लिहिलें आहें.

“ पाटलीपुत्रनगर गंगा आणि शोण नद्यांच्या संगमावर वसविलेलें असून त्याची लांबी नऊ मैल आणि रुंदी दीड मैल हेती. त्याच्या भोवतीं मजबूत तटवंदी असून तटाला ६४ दरवाजे आणि ५७० बुरूज हेती. तटाभोवतीं रुंद आणि खोल असा खंडक असून त्यांत शोणनदाचें पाणी आणून सोडिलें होतें. राजवाडा जरी मुख्यत्वेकरून लांकडांचाच वांधलेला होता तरी तो सूसा वैरे ठिकाणच्या तत्कालीन राजवाड्यांपेक्षां फारच उत्कृष्ट होता. त्याच्या खांबांवर सोनेरी मुलामा असून त्यावर सुवर्णाच्या द्राक्षवेली आणि चांदीचे पक्षी कोरलेले होते. ह्या राजमंदिराच्या भव्य प्राङ्गणांत एक विस्तीर्ण वगीचा असून त्यांत कित्येक कारंजी आणि पुळकरणी वांधलेल्या होत्या व त्यांत नानातन्हेचे मासे सोडिलेले होते. ”

ह्यापुढे मेगस्थिनीसने तेथल्या अचाट संपत्तीचे वर्णन दिले आहे. हिंदुस्थान देश आज संपन्न झाला आहे की दरिद्री झाला आहे? असा जो कित्येकांस प्रश्न पडतो तो तें वर्णन वाचून तावडतोव सुटेल असें आम्हांला वाटते. हें वर्णन जरी अल्यंत हृदयंगम आहे तरी विस्तारभयास्तव तें येथें देतां येत नाहीं. ज्यांना इंग्रजो येत असेल त्यांनी मूळांत अथवा विहन्सेंट स्मिथच्या इतिहासांतच तें वाचावे. मराठां वाचकांस त्याचा थोडा मासला रा. मनोहर विळु काथवेटे यांच्या 'भरतखंडाचा प्राचीन इतिहास' ह्या पुस्तकांत पहावयास भिळेल. मेगस्थिनीसचा जो उतारा आहीं वर दिला आहे लावरून पाटलीपुत्राची प्रत्यक्ष रचना आणि कौटिल्याने सांगितलेली राजधानीची रचना यामधील साम्य वाचकांच्या लक्ष्यांत आल्या-वांचून रहाणार नाहीं.

राजधानींत उत्तम व्यवस्था असली, तिची रचना पद्धतशीर असली ह्याणजे झालें, इतर शहरांचे आणि खेड्यांचे कसें कां असेना असें मानण्याचा तो काळ नव्हता; असें त्यासंवंधाने अर्थशास्त्रांत ज्या सूचना केल्या आहेत त्यांवरून स्पष्ट दिसते.

पूर्वींची खेडीं कांहीं कारणाने मोडलीं असतील तर त्यांचे जागी किंवा गांवठणाला योग्य अशा नव्या जागा ठरवून तेथें, राज्यांतील दाट वसतोच्या ठिकाणचे अथवा 'परदेशापवाहनेन' परकी राज्यांतील लोक आणून नव्या खेड्यांची वसाहत करावी. खेड्याचा शाव एक किंवा दोन कोश (१ कोश - २२५० याढ) विस्ताराची असून विस्ताराप्रमाणे त्यांत शंभरपासून पांचगों पर्यंत कुटुंबे रहावी. प्रत्येक खेड्याची हृद कांहीं तरी नैसर्गिक खुणेने स्पष्ट झालेली असून प्रसंग पडल्यास एक खेडे दुसऱ्या खेड्याच्या संरक्षणार्थ धावून जाईल इतक्याच अंतरावर तीं वसविण्यांत यावीं; दोन खेड्यांमध्ये यापेक्षां अधिक अंतर असूं नये. खेड्यांच्या रक्षणाकारितां दहा खेड्यांकरितां एक, ह्या प्रभाणे जे सरकारी किले बांधण्यांत येत, त्यांना त्यांच्या रक्षणाखालील खेड्यांच्या संख्ये प्रमाणे संग्रहण, खार्वाटिक, द्रोणमुख वर्गे निरनिराळी नावे असत.

कृत्तिज, आचार्य, पुरोहित आणि वेदज्ञ ब्राह्मण ह्यांस त्यांच्या चागितार्थी-पुरल्या जमीना इनाम करून दिलेल्या असत. अध्यक्ष, (देशमुख, देशपांडे) संख्यायक (कुळकर्णी) गोप (पटील), पशुचिकित्सक, वैद्य, चावुकस्वार आणि जड्घारिक (messenger) यांस पांच पासून दहा खेड्यांचे काम

सांगून त्याच्या मोबदल्यांत त्यांस इनाम जमिनी देत; पण त्या जमिनी गहाण अगर खरेदी देण्याचा अधिकार मात्र त्यांस देत नसत. लागवडीस येण्यासारख्या जमिनी त्यांवर कर देण्यास कवूल असेल त्यास एका पिढीपर्यंत देण्यांत येत. अशा माणसाला करद (कर देणारा. यावरुनच जुना कर्दा=कूळ हा मराठी शब्द निघाला असावा) ह्याणत. जे लोक नव्या जमिनी लागवडीस आणून त्यावरील कर भरीत त्यांजकङ्गन जमिनी काढण्यांत येत नसत. जे लोक जमिनीची लागवड करीत नसत त्यांजकङ्गन जमिनी काहून त्या तितकाच कर देण्यास कवूल असतील त्यांस लागवडीला देत; किंवा त्यांची लागवड सरकारमार्फत करीत. वेळच्यावेळी जमीनमहसूल देणारांस त्यांच्या गरजेप्रमाणे धान्य, गुरुं अथवा द्रव्य यांची मदत सरकारांतून देण्यांत येत असे. तगाई कांहीं आमच्या देशांत नवीन नाहीं. ही गोष्ट यावरुन उघडच झाली.

अल्पकोशो हि राजा पौरजानपदानेव ग्रसते

ज्या राजाचा खजिना क्षीण झाला आहे तो आपल्या नगरांतल्या आणि खेड्यांतल्या, सान्याच प्रजेला, खाऊन टाकतो हें जरी खरें, तरी निकडीच्या आपत्प्रसंगीं आणि नवीन वसाहती चालू करण्यासारख्या आनंदाच्या प्रसंगीं राजे आपल्या प्रजेला कराची सूट देत असत. शेतीच्या अथवा दुसऱ्या जहरील्या कळागत्कारितां सर्व राज्यांत पाण्याचा गुरुदण्ड सरकारी खर्चानें करण्यांत येत असे. खासगी खर्चानें लोक आपल्या इच्छेप्रमाणे तो करून घेण्यास तयार असल्यास ‘भूमिमार्गवृक्षोपकरणानुग्रहं कुर्यात्’ त्यांस त्या कामाकरितां जमीन, रस्ता, लांकडे वैगेरे लागतील त्या सवलती सरकारांतून देण्यांत येत.

बालवृद्धव्याधितव्यसन्यनाथांश्च राजा विभृयात्

अनाथ बालकें, वयोवृद्ध, पीडाग्रस्त आणि संकटांत सांपडलेलीं निराधार माणसें यांचें पोषण करण्याची जवाबदारी राजावर होती. हल्ळीं ह्या गोष्टी त्याच्या कर्तव्यांत मोडत नाहींत असें दिसतें. निराधार गरोदर खियांचें आणि त्या प्रसूत झाल्यानंतर त्यांच्या अर्भेकांचें संगोपन करणें हें देखील तत्कालिन राजांचें एक कर्तव्य समजण्यांत येत होतें. देवांच्या आणि वयांत न आलेल्या पालकरहित मुलांच्या उत्पन्नाची व्यवस्था पहाण्याचें काम गांवातील वृद्ध माणसांकडे सोंपवलेले असे. सामर्थ्य असलेला पुरुष जर आपल्या पत्नीचें, मुलावाळांचें, वृद्ध

मातापितरांचें, लहान यदीणभावंडांचें आणि विधवा कन्येचें पालन पोषण करणार नाहीं तसेच जो कोणी आपल्या स्त्रीपुत्रादिकांच्या योगक्षेमाची योग्य व्यवस्था न लावितां संन्यास घेईल आणि जो कोणी एखाद्या स्त्रीला संन्यासदीक्षा देईल, त्या सर्वांस गुन्हेगार समजून दंड करण्यांत येत असे.

खेडेगांवातील लोकांचें जीवित सर्वस्वी शेतीवर अवलंबून असतें; सवव त्यांचे लक्ष्य नेहमां त्यांच्या शेतीच्या धंद्यांत गुंतलेले असावे ह्याणून खेडेगावांत नाटक तमाशे वैगैरेकारितां स्वतंत्र गृहे वांधलेलीं नसत व बाहेरच्या नाटकमंडळ्यांस आणि तमासगिरांस खेड्यांतून फिरण्याची वंदी होती.

दण्डविष्टिकरावाधैः रक्षेदुपहतां कृषिम् स्तेनव्याळविषग्राहैः व्याधिभित्र पशुव्रजान्

वाजवीपेक्षां जास्त दंडाच्या रकमा भरावयास लावून, उठल्यासुटल्या वेठीला (विष्टि-ह्या शब्दापासूनच मराठी 'वेठ' ह्याणजे पोटावारी काम करून घेणे) धरून, नानाप्रकारचे कर यावयास भाग पाढून राजाने शेतकरी लोकांना पीडा न करितां त्यांनां ममतेने वागवावे आणि त्यांच्या शेतीच्या जनावरांचे, चोर, सर्पादि विषारी प्राणी आणि रोग यांपासून संरक्षण करावे.

अकृज्यायां भूमौ पशुभ्यो विवीतानि प्रयच्छेत्

खेड्याच्या शीवेंतील ज्या जमिनी लागवडीस येण्यासारख्या नसतील त्या सरकारांतून गुरचरण ह्याणून राखण्यांत याव्या. हल्ळीं देखील प्रत्येक खेड्यांत कांहीं गुंठे जर्मान गायरान ह्याणून ठेवतात, पण ती गवत रुजण्यासारखी देखील नसते. खेड्यांत एखादा लहानसा खडक दिसला की, नकाशा न पहातांच खुशाल तें गायरान ह्याणून ठोकून द्यावे ! सोमवनस्पतीची लागवड करण्याकरितां व धार्मिक शिक्षण देण्यासाठी आश्रम वैगैरे वांधण्याकरितां कांहीं अरण्ये विद्वान् ब्राह्मणांना देऊन त्यांना त्यांच्या गोत्रांची नावे देण्यांत येत. कांहीं अरण्ये राजाला शिकार करण्याकरितां ह्याणून राखून ठेवीत. असल्या अरण्यांतील हिंस पशुंचे दांत पाढून पंजेहि कापून टाकीत ! हें सोठें चमत्कारिक दिसतें. कांहीं अरण्ये सार्वजनिक शिकारीकरितां आणि कांहीं केवळ जंगलच्या उत्पन्नाकरितां राखून ठेवण्यांत येत. जंगलांत उत्पन्न होणाऱ्या कच्या मालापासून नानाप्रकारचे जिन्स तयार करण्याचे कारखाने जंगलाशेजारींच वांधीत. रानांतल्या सर्व वाटा,

त्यांतून वहेर पडण्याचे सर्व मार्ग, त्यांतील तळी, ओढे, डबकणे वैगरे सर्व माहिती वनाध्यक्ष आणि त्याच्या हाताखालीं काम करणारे वनसंरक्षक यांस असावी लोग. हत्तीची शिवार करण्यास मनाई होती. मरण पावलेल्या हत्तीचे सुळे हजर करणारास सरकारांतून बक्षीस देण्यांत येई. हत्तीचा माग काढण्यांत आणि त्यांना धरण्यांत पटाईत तसेच औषधोपचारांनी हत्तीचे रोग वरे करण्यांत कुशल असे लोक त्यावेळी पुष्कळ असत; कारण लढाईत हत्ती हा अत्यंत उपयोगी आणि अवश्य मानण्यांत येत असे. चंद्रगुप्ताच्या सैन्यांत नऊ हजार हत्ती होते; असें मेगस्थिनीसनें लिहून ठेविले आहे.

**कलिङ्गाड्गगजाः श्रेत्राः प्राच्याश्चेति करुशजाः
दशाणश्चापरान्ताश्च द्विपानां मध्यमा मताः**

कलिङ्ग, अङ्ग आणि करुश ह्या देशांतील आणि पूर्वप्रदेशांतील हत्ती उत्तम, दशाण प्रांतांतील आणि सामान्यतः पश्चिमेकडील मध्यम, व सौराष्ट्र आणि पांचजन प्रदेशांतील कर्मा दर्जाचे, असें जरी मानण्यांत येई तरी ‘सर्वेषां कर्मणा वीर्यं जप्त्यस्तेजस्य वर्धते’ सर्व जातीचे हत्ती योश्य शिक्षणानें वीर्यवान, तेजस्वी आणि विजयी वनवितां येतात असें कौटिल्याचें मत होते.

यांतर कोशगृह, पण्यगृह (market) कोष्ठागार (कोठार हा मराठी शब्द याचाच अपभ्रंश आहे) कुण्यगृह म्हणजे जंगली उत्पन्नाची वखार, आयुधागार आणे वंधनागार (jail) ह्या सरकारी इमारती कशा वांधाव्या याची माहिती आहे. तुरुंगाच्या इमारतींत बियांकरितां स्वतंत्र खोल्या आणि ह्या प्रत्येक इमारतींत एक मोठा दिवाणखाना (शाला), शौच्यकूप, विहीर आणि स्नानगृह करावे असें सांगितले आहे.

कोष्ठागारे वर्धमानमरत्नमुखं कुण्डं स्थापयेत्

धान्याच्या कोठारापुढे एक अरत्नि (२४ अंगुळे) रुंदीच्या तोंडांनें पाऊस मोजण्याकरितां एक कुंड वांधवे असें सांगितले आहे; यावरून त्यावेळच्या आर्याची शास्त्रीय ज्ञानांत जी प्रगति झालेली होती तिची आमच्या वाचकांस चांगलीच कल्पना होईल. वाजारांत गिन्हाइकांना फसविणाऱ्या व्यापाऱ्यांस, त्यांनी ज्या भारी किंवा हलवया मालाच्या वाजतींत फसवेगिरी केली असेल त्याच्या मानानें शिक्षा करण्याचा नियम होता.

सराफाने नाणी तपासून खजीन्यांत भरणा करावींत आणि 'अशुद्धं छेदयेत्' जीं खोटीं असतील तीं तेथल्यातेथें कापून नाश करावींत. खोटीं नाणी चाल-विष्णाचा प्रयत्न करणारास जबर शिक्षा करावी. सरकारी वसूलाच्या पोटीं जें वान्य ध्यावयाचें तें पुन्या मापाने हाडपून झडपून आणि नवें असें पाहून ध्यावें. नवें आणि स्वच्छ धान्य न आणणारागासून दुप्पट दंड ध्यावा असा नियम असे. व्यापारी माल, कच्चा जंगली माल आणि हत्यारे यांच्या संबंधांत देखील हाच नियम असे. खर्जान्यांत तूट दिसून आल्यास ती जर खजिनदाराच्या अज्ञानामुळे असेल तरच मात्र केवळ ताकिदीवर त्याची सुटका होई. लवाडी आढळून आल्यास त्याला आणि त्याच्या मदतगाराला यथेच्छ शिक्षा ठोठावीत. चोरांना इशारा देण्याच्या हेतूने एखाद्या पहारेकन्याने त्यांना दटाव-ल्याचें सिद्ध झाल्यास त्या पहारेकन्याला जाळून ठार मारीत.

जपाखर्ची खात्याच्या मुख्य अधिकाऱ्यास 'समाहर्ता' असें ह्याणत. पंडित शामशास्त्री यांनी याचें भाषांतर Collector-General असें केले आहे. अपग त्याला फडनवीस असें ह्याणू. उत्पन्नाच्या कांहीं वाबीना 'आयशारीर' आणि कांहींस 'आयनुख' अशा संज्ञा असून खर्चाच्या वाबी 'व्ययशारीर' ह्या नांवाखाली मोडत.

समाहर्ता दुर्ग राष्ट्रं खोने सेतुं वनं बजं वणिकपथं चावेक्षेत

ह्या मुख्य उत्पन्नाच्या वाबीत कोणत्या पोट वाबींचा समावेश होतो? दुर्ग ही मुख्य वाब घेतली तर तिच्या पोटांत ज्या अनेक वाबी येत त्या प्रत्येकीवर देखेरख करणारा अध्यक्ष नावाचा एक एक स्वतंत्र अधिकारी असून तो ह्या फडनवीसाला जवाबदार असे. लक्षणाध्यक्ष ह्याणजे टांकसाळीवरील अधिकारी आणि मुद्राध्यक्ष ह्याणजे शिकेकरी! दुर्गाच्या उत्पन्नांत मद्य आणि वेश्या यांजपासून घेण्यांत येणाऱ्या कराचा समावेश होत असे. राष्ट्राच्या उत्पन्नांत 'बलि' नावाच्या धार्मिक कराचा अंतर्भाव होत होता. सोने, रुपे, हिरे वैगेरे रत्ने, मोतीं, पांवळीं, शंख, लोखंडादि सर्व धातु, नीठ वैगेरे खनिज द्रव्ये यांच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या करांचा समावेश 'खनि' ह्या मुख्य वाबीमध्ये करण्यांत येई, सर्व प्रकारच्या वागायती जमिनीवरील कर 'सेतु' नांवाच्या वाबींत समाविष्ट होत. 'वन' ह्या वाबींत उपरोक्त सर्व प्रकारच्या जंगली उत्पन्नाचा समावेश होई. गाई, ह्यशी, वकरीं, मेंढरें, गाढवें, ऊट, घोडीं आणि खेचरें यांचेवरील

कर 'ब्रज' सदराखालीं जमा होत आणि स्थलपथ व वारिपथ यांच्या कराचें उत्पन्न 'वणिकपथ' ह्या मुख्य वावतींत मोडे.

दसरदारान्च्या कचेरींत प्रत्येक कारकुनाला वसावयास स्वतंत्र जागा आणि दसरे ठेवण्यासाठी व्यवस्थित कपाटे असावीं. प्रत्येक खात्याला नंबर दिलेले असत आणि त्या नंबरानंतर ल्या खात्यासंबंधीं आरंभापासून चालू मिती-पर्यंतची सर्व माहिती व्यवस्थित रीतीने नोंदलेली असे. ज्या ज्या परकीय राष्ट्राशीं संबंध येत असे त्या त्या रट्टाची सर्व माहिती त्या राष्ट्रान्च्या नोंदवुकांत सविस्तर नोंदलेली मिळे. सरकारी रीतीने जी कामे करण्यांत येत किंवा जे कारखाने चालविष्यांत येत त्यांची अशींच नोंदवुके असत. आषाढ हा जमाखर्चां वर्षाचा अखेरचा महिना समजत; त्यावेळीं सर्व खात्यांनी आपआपले जमाखर्च फडनविसान्या सहिनिशीं दसरदार कचेरींत हजर केले पाहिजेत असा निर्वंध होता. ट्राविक वेळीं जमाखर्च हजर न करणारास दंड करण्यांत येत असे. थोडे वहुत लिहिणे राहिले असल्यास तें पुरें करून देण्यास मुदत देण्यांत येत असे.

राज्यांतल्या सर्व सुधारणा राष्ट्रान्या खजीन्यावर अवलंबून असतात म्हणून विशेषतः खजीन्याकडे लक्ष्य ठेविले पाहिजे. कोणी अधिकारी सरकारी खजीन्यांतला पैसा व्याजी लावून अथवा त्यावर व्यापार करून आपला फायदा करून घेतो; असे पहाण्यांत आल्यास तो त्याचा गुन्हा आहे असे समजून त्याला कडक शासन केले पाहिजे असे वंधन होते. योग्य वेळापूर्वीं किंवा ती वेळ निघून गेल्यावर सरकारी वसूल करणे अपराध आहे. नेमल्या वेळींच वसूल केला पाहिजे असा कटाक्ष होता. कोणतीहि सरकारी वस्तु वापरणे किंवा एकाचा सरकारी वस्तु ऐवजीं दुसरी वस्तु तिजोरींत ठेवणे हे सर्व शिक्षा देण्यास पात्र असे अपराध आहेत असे मानण्यांत येई. कोणीहि अधिकारी सरकारचा गुन्हेगार ह्याणून पुढे आल्यानंतर त्याने प्रजेपैकीं कोणाचा गुन्हा केला असल्यास ज्याचा गुन्हा केला असेल त्याने हजर व्हावें म्हणून जाहीरनामा काढावा. हा गुन्हा पुराव्यानिशी शाब्दीत झाल्यास गुन्हेगाराला यथास्थित शिक्षा देऊन त्याजकडून झालेलो नुकसानी ज्याची त्यास भून देवविष्यांत आली पाहिजे; असा नियम होता.

चितानित्यत्वान्मनुष्याणाम् । अवसंधर्मणो हि मनुष्या
नियुक्ताः कर्मसु विकुर्वते ।

स्वभावतः मनुष्य हा चंचलवृत्तीचा प्राणी असून कामाला जुंपलेल्या घोड्यां प्रमाणे तो पदोपदीं कामाचा कंटाळा करितो, म्हणून कामावर नेमलेल्या मनुष्यांवर देखरेख ठेवण्याची फार आवश्यकता असते. मनुष्य हा सहवासप्रिय आहे पण त्याला चांगल्या माणसाचा सहवास नसेल तर सहवासानेच तो विघडून धन्याशीं वेमान होईल आणि पैसे खाण्याला सोंकावेल. त्याला एकटाच ठेवावें तर तो कामाचा कंटाळा करील. नोकर म्हटला कीं, त्यानें कां कूं न करितां आणि इष्ट मित्रांच्या सल्लधाची अपेक्षा न धरितां धन्याचा हुक्कग एकदम मान्य केला पाहिजे. एकाएकीं उपस्थित झालेल्या संकटावर तात्पुरती उपाय योजना करण्यापलीकडे यजमानाला कळविल्यावांचून केवळ स्वतःच्या जबाबदारीवर त्यानें कोणतेंहि काम करूं नये. कौटिल्याच्या काळापर्यंत नोकराची बढती, त्यानें खजी-न्यांत जमा केलेल्या रकमेवर अवलंबून होती असें दिसतें. पण कौटिल्याला नोकरांच्या परीक्षेची ही पद्धति मान्य नाहीं. तो त्यांची परीक्षा गुप्त हेरांच्या आणि त्या नोकरांवरील प्रमुख अधिकाऱ्यांच्या द्वारें करावी असें म्हणतो. पैसे खाणाऱ्या लहान मोळ्या सर्व नोकरांना त्यांच्या अपराधाप्रमाणे पण कडक असें शासन करावें; इतकेंहि करून, जिभेच्या टोंकावर असलेला मध किंवा विष मनुष्य केव्हां ना केव्हां तरी जसें खातोच तसेच सरकारी नोकर, सरकारी उत्पन्न केव्हांना केव्हां तरी खातोच ! पण नेहमीच पाण्यांत संचार करणारा मासा पाणी केव्हां पितो हें समजणे अशक्य असते. तसेच

युक्तास्तथा कार्यविधौ नियुक्ताः

ज्ञातुं न शक्या धनमाददानाः

सरकारी नोकरीवर असलेले लोक सरकारचा पैसा खातातच, पण ते तो केव्हां आणि कसा खातात हें समजणे अशक्य असते. आकाशांत उंच भरारी मारणाऱ्या पक्ष्याची गति एकवार सहज समजेल पण उलाढाली नोकरांच्या चळवळी प्रयत्नानेहि समजणार नाहींत.

परराष्ट्राशीं होणारे संधि आणि विग्रह अर्थात् तह आणि लढायांसारखे महत्त्वाचे प्रश्न राजशासनावर अवलंबून असल्यामुळे कौटिल्यानें तीं लिहिण्याच्या पद्धतिसंबंधानें पुष्कळच सूक्ष्म विचार आपल्या ग्रंथांत ग्रथित केले आहेत. राजानें ह्या कामाकरितां जो लेखक ह्यानुन नेमावयाचा, तो अमात्य पदा-

लाहि योग्य असा असून त्याला सर्व लोकांच्या चालीरीतींची पूर्ण माहिती आणि लेखाचो रचना कशी करावयाची या संबंधाचें उत्कृष्ट ज्ञान असावें. त्याचें हस्ताक्षर सुंदर आणि सुवाच्य असून, वाचन जलद, स्पष्ट आणि अर्थ लक्ष्यांत उतरविणारे असें असावें.

सोऽव्यप्रभना राज्ञसन्देशं श्रुत्वा निश्चितार्थं लेखं विद्ध्यात्

त्यानें राजाचा हुक्म नीट लक्ष्य लावून ऐकून घ्यावा. ज्या विषयासंबंधाने तो हुक्म असेल त्याबद्दल पूर्ण विचार करावा आणि राजज्ञेचा निश्चितार्थ लक्ष्यांत ठसविष्यासारख्या भाषेंत तो हुक्म लिहून काढावा. आपल्या राजापेक्षां अधिक योग्यतेच्या राजाला कसें लिहावें, कमी योग्यतेच्याला कसें लिहावें, ज्याला लिहावयाचें त्याचें ज्ञान, त्याचा वर्ण, त्याचे संबंध, त्याची योग्यता, त्याचें वय, त्याचें वर्तन वर्गे संबंधानें पूर्ण विचार करून त्याचा सायना कसा ठरवावा हें सांगून कौटिल्य द्विणतोः—

अर्थक्रमः, सम्बंधः, परिपूर्णता, माधुर्यमौदार्य, स्पष्टत्वमिति लेखसम्पत्
हे सर्व गुण लेखाच्या संपत्तीच्या ठिकाणी आहेत. यानंतर द्यौपैकीं प्रत्येक गुणाचें स्पष्टिकरण त्याने दिलें आहे. यापुढे वर्णविचारापासून वाक्यरचनेपर्यंतची माहिती देऊन राजशासनाचे निरनिराळे आठ प्रकार आणि ‘सामोपप्रदानभेददण्डाः’ हे उपायाचे चार प्रकार विस्तारानें सांगितले आहेत. आणि शेवटीं—

अकान्तिव्याघातः पुनरुक्तमपशब्दः सम्पूर्व इति लेखदोषाः

अकान्ति म्हणजे मळव्या पन्नावर पुराट शाईने काढलेले वेडे दाकडे अक्षर, व्याघात म्हणजे मागच्या विधानांविरुद्ध पुढे विधानें कसून लिहिलेले असंबद्ध लिहिणे, पुनरुक्ति, अपशब्द म्हणजे व्याकरणटष्ठा चुकीची शब्दयोजना आणि सम्पूर्व म्हणजे भलत्याच ठिकाणी वाक्ये अथवा रकाने तोडणे हे लेखनदोष सांगून हांशासन पद्धतीचा भाग संपविष्यांत आला आहे.

कोशाध्यक्षानें, कोशांत जमा होण्याकरितां आलेली रत्ने तज्जांसमक्ष पारखून नंतर जमा करावीत. पांडय म्हणजे तंजावराच्या दक्षिणेकडील प्रांत, ह्यांत ताम्रपर्णी नदीमध्ये जीं मोल्ये सांपडत त्यांस ताम्रपर्णिक म्हणत. याच प्रांतांत मलयकोटी पर्वतावर जीं सांपडत त्यांस पाण्डय कवाटक म्हणत, पाश नदींत मिळणारीं तीं पाशिश्य, सिंहलद्वीपांत मयुरनामक गांवाजवळ कुल नदींत सांपडणाऱ्या मोत्यांस कौलेय अशी संज्ञा होती, केरल म्हणजे त्रावणकोर

प्रांत ! ह्या प्रांतात, सुरची वाच्या गांवानजीक चूर्णा नदीत जो मोत्यें मिळत तीं चौर्णेय नांवाने प्रसिद्ध होतीं. गंजम प्रांतात महेंद्र पर्वतावर सांपडणारी तीं माहेंद्र; पारशीयांत कर्दम नदीत सांपडणाऱ्या मोत्यांस कार्दमिक म्हणत; ह्याशिवाय, स्मौतसीय, व्हादीय, हैमवत वगैरे मोत्यांचे आणखीहि प्रकार सांगितले आहेत. आपल्या देशांत पूर्वी मोत्यें कोठे सांपडत हे समजावे म्हणून त्यांचे वर्णन येथे इतक्या विस्ताराने दिले आहे. हीं मोत्यें, शंख आणि शिंपले किंवा त्यांच्याच जातीचे दुसरे पदार्थ यांच्या पोटीं निपजत.

स्थूलं वृत्तं निस्तलं भ्राजिष्णु श्वेतं गुरु स्निग्धं देशविद्धं च प्रशस्तम्

टपोरे, वाटोळे, वीन तळाचे, तेजस्वी, शुभ्र, जड, मृदु आणि योग्य जागी वेज पाडलेले मोतीं उत्तम ! चांगले मोतीं कोणते हे जसे सांगितले आहे तसेच वाईट कोणते हे सुद्धां सांगितले आहे. शीर्षक, उपशीर्षक, इंद्रच्छन्द, विजयच्छन्द इत्यादि मोत्यांच्या माळांचे एकंदर सुमारे एक हजार आणि आठ प्रकार व त्यांची विस्तृत माहिती दिल्यानंतर शेंकडों प्रकारच्या रत्नांची माहिती व त्यांचे गुणावगुण सांगितले आहेत. रत्नांची नावे त्यांच्या उत्पत्तिस्थानावरून, रंगावरून आणि आकारावरून दिल्याचे दिसून येते. ह्याशिवाय चंदन, अगरु, तैलपणिक वगैरे सुगंधी द्रव्यांची, शेंकडों प्रकारच्या कातज्यांची आणि कित्येक प्रकारच्या कांबळ्यांची माहिती देण्यांत आली आहे. कांहीं कांबळीं मृगांच्या केसांचीं करीत, कांहीं पाण्याला दाद न देणारीं तर कांहीं थंडीला न जुमानणारीं असत. ह्यांचे रंग निरनिराळ्या प्रकारचे आणि चित्रविचित्रहि असत, किल्येक अत्यंत मृदु असत. ह्या कांबळ्यांच्या अथवा ऊर्णवस्त्रांच्या कांहींच्या विजारी, कांहींची डगलीं तर कांहींची शिरोभूषणे हि शिवीत.

नागवृक्षो लिकुचो वकुळो वटश्च योनयः

ह्या झाडांच्या तंतुपासून कापड तयार करण्यांत येत होतें. नागवृक्षापासून केलेल्या कापडाचा रंग पिंवळा, लिकुचापासून (ओट ?) केलेल्याचा गव्हासारखा, वकुळापासूनच्याचा पांढरा आणि वटापासूनच्याचा लोण्यासारखा असे.

कापसाचीं वस्त्रे कोठे चांगलीं तयार होतात हे सांगतांना आज ज्या कोंकणांत कापसाचे एक बोंडहि पिकत नाहीं त्या कोंकणप्रांताचा तत्काळीन 'अपरान्तक' ह्या नांवाने निर्देश करण्यांत आला आहे; ही गोष्ट विशेष विचार करण्यासारखी आहे यांत शंका नाहीं.

प्रकरण चतुर्थे.

म् ८०००००

खाणीवरील प्रमुख अधिकाऱ्याला 'आकराध्यक्ष' अशी संज्ञा होती. खाला धातुज्ञाज्ञांचे चांगले शान असावें लागे. इतकेच नाहीं तर पान्यासारख्या कित्येक खनिज द्रव्यांचे अर्क आणि भस्मे स्वतः करून दाखवावावीं लागत आणि तो उत्तम प्रकारचा रत्नपारखी असावा लागे. ह्या आकराध्यक्षानें आपल्या वरोबर खनिज शास्त्रज्ञ, खाणींत काम करण्याची माहिती असलेले मजूर आणि त्या कामास लागणारीं हत्यारें वरोबर घेऊन, बाह्य स्वरूपावरून ज्या खाणींतील द्रव्ये संपल्यासारखें वाटत असेल त्या खाणींची आणि जेथें नव्या खाणी लागण्याचा संभव दिसत असेल त्या जागांची कसून तपासणी करावी आणि अशा जागांतून निघून वाहेर वहाणाऱ्या प्रवाही पदार्थाच्या रंगरूपावरून आणि त्यांच्या आसपासचे जलप्रवाह आणि तेथें उगवणाऱ्या वनस्पति यांवरून व त्या प्रवाही पदार्थाच्या वजनावरून वैगेरे त्या जागांत सोनें, रुपें अथवा शिलाजतु यांपैकीं कशाची खाण लागेल तें ठरवावें. खाणींत सांपडणाऱ्या अशोधित धातूंच्या वजनावरून, रंगावरून, त्यांवर दिसणाऱ्या निरानिराळ्या रेषा आणि आकृतिवरून व—

अर्चिष्मन्तस्ताप्यमाना न भिद्यन्ते वहुफेनधूमाश्च सुवर्णघातवः

ते भाजले असतां त्यांतून निघणाऱ्या ज्वाला, द्वांची होणारी अवस्था, त्यांतून निघणारा ऊत आणि धूर यांवरून ते अशोधित धातु कोणते आहेत हें ओळखावें. अशोधित धातु तापवला असतां तो सोनें आहे, हें ओळखण्याच्या खुणा ज्यांत सांगितल्या आहेत तें मूळांतील संस्कृत वाक्य वर दिलें आहे. धातु अशोधित स्थिरींत जितका जड तितके त्यांत धातूचे प्रमाण अधीक ! अशोधित धातु शुद्ध करण्याच्या ज्या कृति सांगितल्या आहेत त्यांत अनेक प्राण्यांच्या मलमूत्रांचा, कांहीं क्षारांचा आणि केळ, तोंडली (पील) वड वैगेरे वृक्षांच्या आणि वाजरी, तीळ वैगेरे धान्यांच्या राखेचा उपयोग करावा असें ह्याटलें आहे.

कोणताहि ठिसूळ धातु मऊ आणि घनवर्धनीय वनवावयाचा असेल तर खाला

मधुमधुकमजापयः सतैलं

दृतगुडकिणवयुतं सकन्दलीकं

यदपि शतसहस्रधा विभिन्नं

भवति मृदु त्रिभिरेव तन्निषेकैः

मध्य, जेष्ठमध्य, वकरीचे दूध, तिळाचे तेल, घृतगुडकिण्वयुतम् (दुसरा पाठ-
गलचूर्णयुतम् याचा अर्थ—) राळेचे चूर्ण आणि कंदळी ह्या. पावसाळ्यांत
अतिशय उगवणारी पांढऱ्या फुलांची एक वनस्पति (हिचा उल्लेख सुश्रुताप्रमाणेंच
ऋतुसंहारांतहि आहे.) ह्याच्या मिश्रणाची तीन पुटे यावीत. तो धातू कायमचा
मृदु करावयाचा असेल तर त्याला गाईचे दांत आणि शिंगे यांचे चूर्ण लावावे.

निरनिराळ्या धातूंपासून निरनिराळ्या जिनसा तयार करण्याचा मक्ता असावा
आणि परवान्याशिवाय अशा जिनसा विकणारांस आणि त्यांजकडून त्या विकत
घेणारांस शिक्षा ठरविण्यांत यावी. खाणींतील धातू चोरणारांस आणि परवान्या-
वांचून खाणी चालविणारांसहि शिक्षा यावी. ह्या शिक्षा हल्ळांच्या सवत मजुरीच्या
शिक्षेच्या पद्धतीच्या असून हातकब्बा धातलेल्या कैव्यांकडून हल्ळांप्रमाणे कामे करून
घेण्यांत येत होतीं असें ह्या ठिकाणी केलेल्या ‘वद्ध कर्म कारयेत’ ह्या प्रयोगा-
वरून स्पष्ट दिसते. ज्या खाणी चालविण्यास मोठे भांडवल लागत असेल त्या
सहसा सरकार मार्फत न चालवितां उत्पन्नाचा कांहीं भाग देण्याच्या करारानें
अथवा मक्त्यानें लोकांस याव्या असें कौटिल्याचे मत होतें.

लोहाध्यक्ष नांवाचा एक अधिकारी असून त्याकडे सोनें व चांदी या दोन
धातूंचून इतर धातूंच्या खाणी आणि त्या धातूंपासून वस्तु तयार करण्याचे
कारखाने यांची व्यवस्था सोंपविलेली असे. ह्या धातूं ‘वृत्त’ आणि ‘लोभ्र’
अशीं दोन नांवे आलीं आहेत परंतु हे दोन धातू कोणते हें वरोबर समजत
नाहीं. लोभ्र ह्यागेजे लोह अथवा लोखंडच असेल काय ? असा श्री. सोरावजी
यांनी प्रश्न केला आहे.

लक्षणाध्यक्षानें (टांकसाळीवरील अधिकारी) पण, अर्धपण, पादपण आणि
अर्व पादपण (एक अष्टमांश) हीं रुप्याचीं आणि माषक, अर्धमाषक, काकणी
(एक चतुर्थांश माषक) आणि अर्वकाकणीं (एक अष्टमांश माषक) अशीं
तांब्याचीं नाणीं पाडावीं. रुप्याच्या नाण्यांत चार भाग तांवे अकरा भाग रुपे
आणि एक भाग लोखंड, शिसे, कासे इ. पैकीं एखादा धातू असें मिश्रण असावे
आणि तांब्याच्या नाण्यांत चार भाग रुपे अकरा भाग तांवे आणि एक भाग
इतर धातू असें मिश्रण असावे असा नियम होता.

रूपदर्शक (नाण्यांचा परीक्षक) नांवाचा एक अधिकारी असे, त्याने लोकांच्या व्यवहाराला अवश्य तितके नाणे आहे किंवा नाहीं, कोणी खोटीं नाणीं पाढून उपयोगांत अणतात की काय, सरकारी खजिन्यांत नाण्याचा अवश्य तितका पुरवठा आहे किंवा नाहीं, हें पहावें; कराच्या रूपाने अथवा सरकारी मालाच्या विक्रीच्या रूपाने जें नाणे खजिन्यांत भरण्याकरितां येईल तें तपासावें; आणि त्यावर झीज, परीक्षा वैगेरवद्दल नियमाप्रमाणे शेंकडावण घ्यावी. खोटीं नाणीं चालविणाऱ्या-पेशां पाडणाराला जास्त शिक्षा करण्यांत येत असे.

समुद्रेद्धव पोंवळीं मोळे वैगेर मौल्यवान् रत्ने, शंख, शिपा वैगेर जिज्ञस आणि माट ह्यांवर आणि यांपासून तयार करण्यांत येणाऱ्या नानाप्रकारच्या वस्तूच्या कारखान्यांवर आणि व्यापाऱ्यांवर देखरेख करणाऱ्या अधिकाऱ्यास ‘खन्याध्यक्ष’ ह्येणत. शंखांपासून ‘पाटन धर्षणादिभिर्वलयक्रिया’ तें कातून वांगड्या, कडीं वैगेरे करण्यांत येत. मीठ उत्पन्न करणारास मिठावरील कराप्रमाणेच (प्रक्रम) उत्पन्न झालेल्या मीठाचा काहीं भाग यावा लागे. राजाने ज्या मापाने असे जिज्ञस घ्यावयाचे असत तें माप, व्यवहाराकरितां ठरवून दिलेल्या मापापेशां शेंकडा पांच भागाने मोठे असे. अशा रीतीने मिठालेल्या मीठाची विक्री तेथल्या तेथें होई आणि विक्रीच्या पैशावर उपरोक्त झीज वैगेरे संबंधाची शेंकडावण वसूल करण्यांत येई. हें कास पहाणारा ‘लवणाध्यक्ष’ वैगळाच असे. वाहेरून येणाऱ्या मिठावरहि राजपण्य (Royal Monopoly) वैगेरे कर, वर प्रमाणेच घेण्यांत येत असे. परवान्यावांचून मीठ उत्पन्न करण्याची मनाई असे. याशिवाय—

श्रोत्रियास्तपस्त्विनो विष्ण्यश्च भक्तलवणं हरेयुः

अतोऽन्यो लवणक्षारवर्गः शुल्कं दद्यात्

वेदज्ञ, तपस्त्री आणि मजुरवर्ग यांना मात्र स्वतःच्या उपयोगाकरितां जकाती-वाचून मीठ नेण्याची परवानगी असून इतरांस नियमांप्रमाणे मीठावर जकात (शुल्क) भरावी लागे ती वेगळीच ! अशाप्रकारे खनिजद्रव्यांवर एकंदर निरनिराळ्या दहा प्रकारांनी सरकारी तिजोरींत पैसा जमा होत होता !

यानंतर कौटिल्याने आपला मोर्चा सुवर्गकिंडे वळविला असून त्याच्या—जांवुनद, शातकुंभ, हाटक, वैणव, श्रृंगशुक्लिज अशा निरनिराळ्या पांच जाती त्यांच्या

रंगावरून आणि उत्पत्तिस्थानावरून कशा झाल्या तें सांगितले आहे. सोने, शुद्ध किंवा पारा रूपे इत्यादि इतर पदार्थाशी मिश्ररूपांत, सांपडते. अशुद्धावस्थेत सोन्याचा रंग पांढरट असतो; प्रथम ह्या मिश्रसुवर्णांत अशुद्ध भाग किती आहे याची परीक्षा करून त्यांत अशुद्धभागाच्या चौपट शिसें मिसळावें. शिशाच्या मिश्रणाने तें ठिसूक झालें द्याणजे रानशेणामध्ये घालून त्याला खूप आंच द्यावी. कठीणवणामुळे जर ठोकतांच त्याचें तुकडे उडूं लागले तर तें ‘तैल गोमये निषेचयेत्’ तेल आणि गाईचें शेण ह्यांच्या मिश्रणांत ठेवावें. यापुढे—‘पाक पत्राणि कृत्वा गण्डकासु कुट्टयेत्; कन्दलीवज्रकन्दकल्के वा निषेचयेत्’ असा जो विधि सांगितला आहे त्याचे श्री. शामशास्त्र्यांनी—Shall be heated, wound round with—(येथे श्री. जहांगीर सोराबजी यांनी ‘तन्तुपात्राणि कृत्वा’ असें टीकेतील अवतरण देऊन Probably it means, in a hot state should be beaten out into thin leaves असें भाषांतर केलें आहे)—cloth and hammered—(येथे फक्त ‘कल्के’ याचा टीकाकारांनी केलेला ‘कषाये’ असा अर्थ दिला आहे)—on a wooden anvil—(येथे श्री. जहांगीर यांनी ‘गण्डका’ ऐवजी गन्धिका’ असा टीकेतील पाठभेद आणि त्याचे ‘काष्ठाधिकरणे काष्ठचुक्तिकया कुट्टयेत्’ हें स्पष्टीकरण दिलें आहे, अर्थ दिला नाही.)—or it may be drenched in the mixture made of mushroom and वज्रखंड—Antiquorum असें भाषांतर केलें आहे. परंतु मूळाचा अर्थबोध होत नाही. तजांनी ह्याचा विचार अवश्य करावा.

या पुढे रुप्याच्या निरनिराळ्या जातींची खांच्या उत्पत्तिस्थानांवरून वैगेरे पडलेली नावें, चांगलें आणि वाईट रूपे त्याच्या रंगावरून ओळखण्याची माहिती, कसोटीवर आणे तापवून सोन्याची परीक्षा कशी करावी त्याची माहिती, चांगली कसोटी कशी असावी, सोन्यामध्ये निरनिराळ्या धातू कशा मिश्र कराव्या, सुवर्णाला हिरवा, तांबडा, पांढरा, काळा वैगेरे रंग कसे आणावे वैगेरची माहिती कृतिसह देण्यांत आली आहे.

जनतेला चांदी, सोने, सोर्ता, पोंवळी आणि दुसरीं नाना प्रकारचीं किंमतवान रत्ने यांची देवघेव न फसतां विनधोकपणे करितां यावी म्हणून सरकारतके सुवर्णकारांचीं दुकानें काढण्यांत येत. ह्या दुकानांवर देखरेख करणाऱ्या अधिका-

न्यास सुवर्णाध्यक्ष, दुकान चालविणारास सौवर्णिक आणि दुकानास ‘अक्ष शाळा’ अशा संज्ञा होत्या. अक्षशाळा भर रस्त्यावर असून तिळा चार खोल्या पण एकच दरवाजा असे; सौवर्णिक नेमावयाचा तो आपल्या कामांत कुशल, कुलवंत, विश्वासु आणि पुष्कळ अनुभव असलेला असा पाहूनच नेमीत.

अक्षशाळायामनायुक्तो नोपगच्छेत् ।

कामगारांचाचूस इतरांस अक्षशाळेत जाण्याची मनाई हेतो. लोकांच्या मागणीप्रमाणे निरनिराळ्या प्रकारचे अलंकार करून देण्याची आणि त्यांच्या जहरी-प्रमाणे त्यांच्यापासून धातू घेऊन त्यांस नाणी पाढून देण्याचीहि तजवीज ह्या अक्षशाळांतून होत असे. अलंकार-भरीव, पोकळ जडावाचे जसे हवे असतील तसे-करून देण्यांत येत. रोज सुटीच्या वेळेस कामगारांची कसून झडती घेतल्यावांचून त्यांस बाहेर सोडीत नसत. अर्धवट झालेले अलंकार, तयार झालेले अलंकार आणि इतर मोलवान वस्तु कुछुपवंद पेटांत ठेवून तिळा सौवर्णिक आणि सुवर्णाध्यक्ष याच्या सहीची मोहर करण्याची वहिवाट होती. लोकांचीं कामे त्यांच्या मागणीबरहुकूम आणि ठरलेल्या मुदतींत करून देण्यावहूल फारच दक्षता घेण्यांत येत होती. ह्या कामीं कामगारांकडून थोडासा हलगर्जीपणा झाल्यास त्यांना ताबडतोव दंड करण्यांत येत असे. नाणी पाढून घ्यावयाचीं तीं ह्या अक्षशाळेच्या अथवा सरकारी टांक-साळीच्या सार्फतच पाढून घ्यावीं असा सक्त नियम असून तीं इतरत्र पाढून घेणारांस आणि देणारांस जवरदस्त दण्ड करण्यांत येत होता. व्यापाच्यांनी उपयोगांत आणावयाचे ताजवे आणि वजने हीं सुवर्णाध्यक्षाकडूनच घ्यावीं लागत. व्यापारी लोक वजनाच्या कामीं कसकशा युक्त्या करून गिन्हाइकांस फसवितात, सेनार कोणकोणत्या युक्त्या लढवून सोने चोरतात, ह्या चोच्या कशा उमगून काढावया इत्यादिकांविषयीं कौटिल्यानें केलेले वर्णन फारच मार्मिक आहे.

राज्यांतील पुष्कळसे उत्पन्न ऐनजिनसी वसूल होत असल्यामुळे त्याची व्यवस्था पहाण्याकरितां ‘कोष्ठगाराध्यक्ष’ नांवाचा अधिकारी असे.

पिण्डकरः, षड्भागः, सेनाभक्तं, वलिः, करः, उत्संगः,

पार्श्वं पारिहीणकं, औपायनिकं, कौष्ठेयकं च राष्ट्रम्

राष्ट्र द्युग्जे साधारणतः खेडेगांवांतील प्रजाजन; यांजपासून हे उपरोक्त कर घेण्यांत येत असत. पिण्डकर द्युग्जे उक्ता जमीनसारा, षड्भाग द्युग्जे जमी-

नीच्या उत्पन्नाचा सहावा भाग, सेनाभक्तं म्हणजे लढाईवर सैन्य असूल त्यावेदीं त्याच्या खर्चाकरितां द्यावयाचे धान्य, तेल, मीठ वैगरे, बळी: ह्याणजे राष्ट्रापत्तीच्या प्रसंगी करावयाच्या विशेष धार्मिक क्रियेकरितां द्यावयाचा नक्त कर, कर ह्याणजे मांडलिक राजांकडून येणारी वार्षिक खेडणी, (ह्याचा अंतर्भाव राष्ट्राकडून येणाऱ्या करांत कसा झाला ?) उत्संग ह्याणजे राजपुत्राच्या जन्मप्रसंगी देण्याचा कर, (कांहीं ठिकाणी देणम्या असें ह्यटले आहे पण देणम्या असाच अर्थ असता तर करांच्या यादींत त्यांचा समावेश झाला नसता). हा कर सर्वांजवळून घेण्यांत येत असे. पौर आणि राष्ट्र असा भेद ल्यांत नव्हता ! पार्श्व या करासंबंधाने प्रतिपञ्चंद्रिकाकार ह्याणतो कीं, पार्श्व ह्याणजे 'उचितकरादधिकग्रहणम्' राजकीय कारणाकरितां योग्य करापेशां जें अधिक घ्यावयाचे तें ! 'पारिही-णकम्' ह्याणजे एखाद्याच्या गुरांनीं सरकारी जमिनींतील पिकाची नासाडी केली असतां नुकसान भरपाई ह्याणून जें घेण्यांत येतें तें. औपायनिक ह्याणजे राजाला केलेला आहेर अथवा दिलेली देणगी (ही करांत कशी आली ?) आणि कौषे-यक ह्याणजे सरकारी पाण्याच्या पुरवव्यावर पिकणाच्या जमिनीवरील पाणीपद्धी. असे हे राष्ट्रापासून घेण्याचे कर असत. ते वसूल करणाऱ्यांवर देखरेख ठेदणे आणि आलेल्या वसूलाची सर्व व्यवस्था लावणे हे या कोषागाराध्यक्षाचे एक काम होते. त्याच्या कामांत भाताचे तांदूळ करणे, द्विदूळ धान्यांच्या डाळी करणे, बुंदासारखे पदार्थ तळणे, ऊंस वैगरेच्या रसासारखीं पेये तयार करणे, (शुक्तकर्म) धान्य दळून पीठ तयार करणे आणि उंसाच्या रसाची साखर करणे इत्यादि कामांचा समावेश होत असे. हीं सर्व कामे 'सिंहनिका' ह्या एकाच सामान्य कार्यात समाविष्ट होत.

धान्यस्नेहक्षारलवणानां धान्यकल्पम्

तूप, तेल, मांसरस आणि कांहीं वनस्पतींचा मगज व कांहींचा रस ह्या सर्वांना स्नेह अशी संज्ञा आहे. अरिष्टे, आसवे, अर्क, काकवी आणि खडीसाखर यांचा समावेश क्षारांत केला आहे. सैधव, मीठ, बिडलोण, जवखार, संचलखार आणि खारवट जमिनींत उत्पन्न होणारा क्षार यांचा अंतर्भाव लवणामध्ये झाला आहे. मध, द्राक्षासव, जांभळे आणि फणसाचे गेरे यांचा रस ह्यांपैकीं कोणत्याही एका पदार्थात मेढाशिंगी अथवा पिंपळी यापैकीं एका वनस्पतींचा अर्क मिसळावा आणि ह्या मिश्रणांत चिभूड, काकडी, ऊंस, आंबा आणि आवळा यापैकीं अवश्य वाटेल

त्याचा अर्क घालावा. हें मिथ्रण वर्षभरसुद्दां टिकते आणि त्याला शुक्त असें म्हणतात. लिंबे, महाळुंगे वैगेरे चवीला आंवट असणाऱ्या फळांना फलाम्ल अशी संज्ञा आहे. हे व यासारखेच इतर पदार्थ तयार करण्याऱ्या कागावर कोष्ठागाराध्यक्षालाच नजर ठेवावी लागे. कोष्ठागारांत येणाऱ्या आणि तयार होणाऱ्या जिनसापैकी प्रजेला संकटसमयां उपयोगी पडावे ह्याणून निम्मे जिज्ञस नेहमीं शिळ्क ठेविले पाहिजेत असा नियम होता.

‘सिंहनिका’ सदराखालीं कोष्ठागाराध्यक्षाचीं जीं कामे येत त्यांवर वरोवर देखेरेख करितां यावी ह्याणून त्याला मार्गदर्शक अशी जी माहिती, अर्धशास्त्रांत देण्यांत आली आहे तिचा उपयोग साधारण आपल्या रोजच्या व्यवहारांत देखील होईल असें वाटल्यावरून ती येथे सविस्तर दिली आहे.

(१) हरीक, व्रीहि (एकप्रकारचे भात), राळे आणि कांग यांचे उत्तम संडीक तांदूळ मूळ धान्याच्या निम्मे होतात.

(२) साळ नांवाच्या भाताचे संडीक तांदूळ आणि मूळ व उडीद यांची उत्तम डाळ तीन अष्टमांश उतरते.

(३) मसुराची डाळ एक षष्ठांश उतरते पण शैव्य (हरभरा ?) धान्याचा डाळ निम्मे उतरते. वरीच्या तांदुळाचा उतारा मात्र मूळ धान्याच्या एक षष्ठांश असतो.

(४) उडीद आणि मूळ यांचे पीठ, धान्याच्या दीडपट व जवाचे दुपट होते.

(५) हरीक, वरी आणि राळे यांचा भात धान्याच्या तिण्ठ, व्रीहीच्या तांदुळाचा चौपट आणि शाळीच्या तांदुळाचा पांचपट होतो.

(६) धान्याची साधारण भीज दुपट आणि मोड आलेली भीज धान्याच्या अडीच पट होते.

(७) भाजलेले धान्य सामान्यतः एक पंचमांशानें वाढते, पण त्याच्या भाजून लाह्या केल्या तर मात्र त्या दुपट होतात.

(८) आळशीचे (जवस; सं. अतसीचा अपभ्रंश) तेल धान्याच्या एक षष्ठांश, निंवादिकांचे एक पंचमांश, तीळ, करड, मधूक (कोष्ठ ?) आणि हिंगणबेट यांचे एक चतुर्थांश.

(९) कापूस आणि लोंकर यांचा धागा एक पंचमांश निघतो.

(१०) शेरभर (प्रस्थ) तांदूळ, पावशोराची आमटी, आमटीच्या धान्याच्या एक षोडशांश मीठ आणि एक चतुर्थांश तेल अथवा तूप हा साधारण-पणे पुरुषाचा एक वेळचा आहार. हलव्या वर्णाच्या (अवर) पुरुषाला एक पष्टांश शेराच्या आमटीवर आणि एक अष्टमांश तेलावरच आपली भूक भाग-वावी लागे. पुरुषाच्या पाऊणपट वायकांचा आणि निम्मे मुलांचा आहार मान-प्यांत येत होता. खाण्यापासूनहि दाखविण्यांत आलेला हा उंचनाचपणा ध्यानांत ठेवण्यासारखा आहे.

यानंतर कौटिल्यानें पाकशास्त्राची जी माहिती दिली आहे, तींत अग्रस्थान मांसपाकाला दिले. असून त्यानंतर शाकापाक व शेवटीं मत्स्यपाक कसा करावा याची माहिती आहे. ह्या सर्व पाकांत थोड्या प्रमाणांत पण साखर व दही घालावे असें सांगितलें आहे. गाढवे, डुकरे, हरणे, गाई, झर्शी घोडे, रेडे वैगरे कुञ्या-पासून हत्तीपर्यंत सर्व जनावरांस आणि हंस, कौंच, मोर इत्यादि निरनिराळ्या जातीच्या सर्व पक्ष्यांस कोणतें अन्न किती आणि कसें तयार करून घालावे याची माहिती आहे.

तांदूळ, डाळ, पीठ वैगरे करण्यापासून तों ल्याची निरनिराळीं पक्कांने तयार करीपर्यंत लगणाच्या सर्व साधनांची जी यादी दिली आहे तींत टोपल्या केरसु-प्यांपासून चाळणीं सुपें वैगरे पर्यंत सर्व साधनं आलीं आहेत. ह्या साधनांत कुट्टक यंत्र ह्याणजे सडण्याचे यंत्र याचा उलेख असून दुसरें दलण्याचे रोचक यंत्र आहे. हें ‘मनुष्यप्रावर्तितम्’, ‘बलावर्द्धप्रावर्तितम्’ आणि ‘सलिलप्रावर्तितम्’ ह्याणजे मनुष्यें, बैल आणि पार्णा ह्या तीन शर्कींनां चालवीत.

खुष्कीच्या आणि पाण्याच्या मार्गांने येणाच्या, समुद्रांत आणि जमिनींत उत्पन्न होणाच्या जिनसांपैकीं कोणत्या जिनसांस मागणी कशी आहे, त्यांच्या भावांत तेजी मंदी कशी आहे आणि ल्यांची खरेदी विकी करण्यास व सांठ करण्यास योग्य वेळ कोणतीं इत्यादि गोष्टी पाहून आपल्या राज्याचें हित होईल ल्याप्रमाणे ह्या मालाची देव घेव करण्याचें काम ‘पण्याध्यक्ष’ नांवाच्या अधिकाच्याकडे होतें. परंतु त्यांने ‘स्थुलमपि च लाभं प्रजानामौपघातिकं वारयेत’ मोळ्या फायद्याच्या दृष्टीने प्रजेला पीडा होण्याइतकी मालाची किंमत केवळांहि वाढवून नये अूसा निर्बंध होता. परदेशाचा माल आणून विकणारांस अनेक सवलतां देण्यांत येत असत. परदेशाचे व्यापारी भागीच्या भांडवलांने व्यापार करणारे

नसंतील तर त्यांजवर कर्जाबद्दल दावाहि घालण्यास मनाई होती. कोष्ठगारांतील माल ज्या लोकांकडे विक्रीस दिलेला असे त्यांस सरकारी तागऱ्या आणि वजने देण्यांत येत. व्यापाच्यांनी विक्रीचा पैसा, त्यांस एक लहान छिद्र असलेली लाकडी सीलबंद सरकारी पेटी देत, तीत ठेवून सायंकाळीं सर्व हिशेब योग्य कामगाराकडे यावा असा नियम होता.

आपल्या कोष्ठगारांतील माल परराष्ट्रांत विक्रीकरितां किंवा मोबदल्याकरितां (प्रतिपण्य—Barter) पाठविणे झाल्यास प्रथम, त्या राज्यांत आपल्या मालावर यावी लागणारी जकात, (शुल्क—Toll) दस्तुरी (वर्तनि—Road cess) वहानावरील कर' (आतिवाहिक—conveyance-cess) फौजेच्या ठाण्यावरील कर (गुत्मदेय) तरभाडे (तरदेय) ज्या व्यापाच्यावरोवर माल पाठवावयाचा त्याला आणि त्याजवरोवरच्या माणसांना यावा लागणारा पोटगी-भत्ता (भक्त—भत्ता हा शब्द याच शब्दाचा अपभ्रंश असावा) आणि त्या परराष्ट्रांतील राजास यावा लागणारा भाग या सर्व खर्चाच्या वार्वी विचारांत घेऊन नफा होण्यासारखा असेल तरच पण्याध्यक्षानें परराष्ट्रांत माल पाठवावा. 'अलाभं परिवर्जयेत्' नफा होण्यासारखा नसेल तर पाठवू नये.

साग, शिसव वैगेरे इमारती लांकडे; उठज, चिमिय, चव वेणु वैगेरे वांबू; निरनिराळ्या प्रकारचे वेत; सण, रुई, घायपात वैगेरेसारख्या वस्त्रे आणि दोरखंडे वैगेरे बनविष्णाच्या कामीं उपयोगी पडणाऱ्या धारयाच्या वनस्पति; ताल आणि भूर्ज यांच्याप्रमाणे लेखनोपयोगी पानांच्या वनस्पति; किंशुकादि पुष्पवृक्ष, औषधी कंदमुळे, विषारी वनस्पति, मडक्यांत बाळगलेले सर्पादि विषारी प्राणी, सुंदर कातज्यांचे, दातांचे, खुराचे आणि पुच्छाचे निरनिराळे पशु; रानांतील खनिजदव्ये, जळाऊ लांकडे आणि गवत या सर्वांचा समावेश जंगलाच्या उत्पन्नांत होत असे. आपल्या हाताखालीं काम करणाऱ्या वनपालांच्या आणि इतर नोकरांच्या मदतीने वेळच्यावेळी हें उत्पन्न जमवून योग्य किमतीने त्यांची विक्री करणे, लांकडाचा कोळसा पाडणे, वेतांचे आणि वांबूंचे निरनिराळे पदार्थ विणणे, दुसऱ्या पदार्थापासून निरनिराळे कारागिरीचे जिन्नस वनविष्णाकरितां जंगलाच्या अथवा राजधानीच्या शहरानजीक कारखाने चालविणे आणि जंगलसंबंधीं चोरी वैगेरे आगळीक करणारास यथान्याय शासन करणे, हीं कामे 'कुप्याध्यक्ष' नांवाच्या अधिकाऱ्याकडे सांपविलेलीं असत! साधारणतः शेतकीच्या उपयोगाकरितां झाडांच्या फांद्या वटहाळ वैगेरे तोडणारास शिक्षा नव्हती.

शत्रुच्या शहरांचा आणि निरनिराळ्या प्रकारच्या दुर्गांचा नाश करण्याच्या कामीं उपयोगी पडण्यासारखी, स्वतः करितां किल्ले वांधण्यांस आणि त्यांचें संरक्षण करण्यास लागणारीं, युद्ध कर्मास अवश्य अशीं सर्व प्रकारची हत्यारे आणि अन्य साधने नियमित मुदतींत करून देण्याच्या कामीं घटलेले असे प्रविण कारागीर कायम पगारावर नेमणे, निरनिराळ्या हत्यारांस निरनिराळ्या जागा करून तीं त्या ठिकाणी ठेवणे, वारंवार तीं घासून पुसून आणि ऊन देऊन साफ राखणे, सर्व हत्यारांची वर्गवारीं यादी करून त्या यादींत त्यांचा आकार तीं कोणी, कधीं आणि कोठे तयार केली अथवा कोठून मिळालीं याची माहिती आणि त्यांची किंमत नमूद करणे, हीं कामे ज्याच्या देखरेखीखालीं होत त्या अधिकान्याचा हुदा, 'आयुधागाराध्यक्ष' असा होता.

कौटिल्याने यापुढे निरनिराळ्या हत्यारांचे आणि युद्धसामुद्रीचे थोडक्यांत वर्णन दिले आहे, त्यांपैकी कांहींची माहिती येथे देतोः—

१ सर्वतोभद्र—ही एक प्रकारची शीघ्रगतीने चालणारी गाडी असून तिला गति दिली म्हणजे ती सर्व वाजूस धोऱ्यांचा मारा करीत असे.

२ जामदग्न्य—(टीका-हर्म्यरन्धनिहितमहाशरयन्तम्)-हा यंत्राने असंख्य वाणांचा वर्षांव करितां येत होता.

३ विश्वासघाति—नगराच्या अथवा किल्याच्या खंदकावर प्रवेश-द्वाराच्या वरच्या अंगास, वाटेल तेव्हां पाडतां येईल अशी रचना करून ठेवलेले एक प्रचंड लोखंडी भाल. हे प्रवेश करणाऱ्या सैन्याच्या आंगावर अचानक पाझून त्याचा चुराडा उडवीत. यानक, अर्धवाहु ऊर्ध्ववाहु, हीं यंत्रे याच उपयोगाची होतीं.

४ पर्जन्यक—(टीका-अभिप्रशमनर्थमुदक्यन्तम्) आग लावण्याची जशी कांहीं यन्त्रे होतीं तसें पाण्याचा मारा करून आग विज्ञविष्ण्याचे हे एक यंत्र होते.

५ हस्तिवारक—हे लढाऊ हत्तींना मांगे फिरविष्ण्याचे एक तीन फळांच्या भाल्यासारखे हत्यार असावे असे याच्या वर्णनावरून दिसते.

६ उद्धाटिम आणि **उत्पाटिम**—त्यांपैकी पहिले किल्याचे वुरुज आणि दुसरे इमारतींच खांव वैरे ओळून पाडण्याचे हत्यार होते.

७ शतधि—एका स्तंभाला तीक्ष्ण धोरेचे हजारो खिळे वसविलेले एक हत्यार. हें किल्याच्या तटावर ठेवलेले असे.

८ कार्मुक, कोंदण्ड, द्रूणा आणि धनु—हीं चार जातीचीं धनुष्ये असून तीं अनुक्रमे ताड, चाप (एक कळकाची जात), दारु (एक जातीचे लांकूड) आणि हाड अथवा शिंग यांचीं केलेली असत. धनुष्याच्या दोन्या मूर्वा (मोरवेल) अर्क (रुई) सण आणि जनावरांचे स्नायु यांच्या करीत. बाणांचीं टोके लोखंड, हाड आणि लांकूड यांचीं असत.

९ निश्चिंशा, मण्डलाग्र आणि असियष्टि—हीं तरवारीना त्यांच्या आकारावृत्त ठेवलेली नावे होतीं; तरवारीच्या मुठी, गेंज्याच्या अथवा रेज्याच्या शिंगाच्या अथवा हत्तीच्या दांताच्या करीत; केव्हां केव्हां त्या लांकडाच्या अथवा वांबूच्या मुळाच्याहि करीत असत.

१० गोष्यण—यंत्रांनी आणि हातांनी जसे दगड मारीत तसेच गोफणीनेहि मारीत (गोफण हा ‘गोष्यण’ चा अपत्रंश).

११ लोहजालिका, पट्टं, कळवांब आणि सूत्रकं—हीं निरनिराळ्या प्रकारचीं चिलखते होतीं. तीं लोखंडाचीं अथवा देवमासा, गेंडा गव्हा, हत्ती आणि गाई यांच्या कातज्यांचीं करीत. यांपैकीं पहिले डोक्यापासून पायापर्यंत सर्व शरीर आच्छादण्यासारखे होते, दुसऱ्यांत हात झांकण्याची व्यवस्था नसे, तिसऱ्याचें डोके, हात आणि शरीर हीं झांकण्याकरितां निरनिराळे तीन भाग केलेले असत आणि चौथ्यानें फक्त कमरेपासून मांज्यापर्यंतचाच भाग आच्छादण्याची व्यवस्था होती. याशिवाय शरीराचा प्रत्येक भाग स्वतंत्रपणे झांकणारीं शिरस्त्राण, कण्ठत्राण, कूर्पास आणि कंचुक वैगेरे निरनिराळ्या नांवाचीं कित्येक चिलखते होतीं तां वेगळींच.

हीं आणि येथें ज्यांचे वर्णन दिलें नाहीं अशीं अनेक युद्धसाधने अवश्यकतेप्रमाणे तयार करविणे व त्यांची नीट व्यवस्था ठेवणे हीं कामे आयुधागाराध्यक्षाकडे सोंपविलेलीं होतीं.

यापुढे एका भागांत वजनामापांची आणि दुसऱ्यांत अंतर आणि काळ मोजण्याची माहिती देण्यांत झाली आहे. वजनामापावरील अधिकाच्यास ‘पौत्रवाध्यक्ष’ अशीं संज्ञा असून, अंतर आणि काळमापनावरील अधिकाच्याचा हुदा ‘मानाध्यक्ष’ असा होता. वजनाचे मापन उडीदं, गुंजा आणि तांदुळाचे दाणे यांवर

वसाविलेले होते. वजने अर्धमाशापासून (एक द्वितीयांश उडीद) वरचीं असून तीं पाणी शोषून वजन न वाढणाऱ्या अथवा उष्णतेने सुकून वजन कमी न होणाऱ्या पदार्थांचीं, ह्याणजे लोखंडाची अथवा मगध आणि मेकल ह्याणजे अमर-कंटक पर्वतांतील, दगडांचीं केलेलीं असत. लहान मोठ्या निरनिराळ्या आकाराच्या तागऱ्या, निरनिराळ्या वस्तु वजन करण्याकरितां करीत प्रत्येक जातीच्या तराजूचा दांडा, आणि त्याचीं पारडीं कगा आकाराचीं, किंती लांबीचीं अथवा घेराचीं, आणि किंती वजनाचीं असावीं हें ठरलेले होते. कांहीं जातीच्या ताजव्यांच्या दांड्यांवर वजनाच्या खुणा घातलेल्या होत्या, व त्यांवरून वजन समजण्याची व्यवस्था केली होती. तागडीवर नंदीच्ये आणि स्वस्तिकाचें चिन्ह खोदण्याची पद्धति होती. वजनामापावर ‘पौत्राध्यक्षाकडून’ सरकारी शिक्का मारून च्यावा लागे व तो मारून घेण्यावदल निरखाप्रमाणे सरकारांत पैसे यावे लागत. बिन-शिक्काचीं वजने, मापें वापरणारास दंड करण्याचा अधिकार पौत्राध्यक्षाला होता.

अंतर मोजण्याचें अत्यंत सूक्ष्म प्रमाण परिमाण धरिले आहे. आठ परिमाणू ह्याणजे चालत्या रथाने उडणाऱ्या धुळीचा एक कण, असे आठ कण ह्याणजे एक लिक्षा (लीख नावाचा केसांत होणारा एक जंतु) आठ लिक्षा ह्याणजे एक यूका (केसांत होणारा ऊ नावाचा जंतु) आठ यूका ह्याणजे एक यव किंवा वाजरीचा दाणा आणे आठ यव ह्याणजे एक अंगुळ, असें हें प्रमाण पुढे वाढवीत योजना-पर्यंत नेले आहे. वेळाच्या मापनाला त्रुट ह्याणजे निमिषाच्या एक चतुर्थांश भाग-पासून सुरवात करून तें ‘पंचसंवत्सरो युगमिति’ पांच वर्षे ह्याणजे एक युग, येथपर्यंत पौंचविले आहे. ह्या कालगणनेंत ‘पंचत्रिशदश्ववाहायाः’ चत्वा रिंशद्वस्तिवाहायाः’ इत्यादि जीं वचने आलीं आहेत आणि टीकाकाराने त्यांवा जो अर्थ केला आहे त्यावरून पहातां निरनिराळ्या खात्यांतील नोकरांच्या पगाराच्या महिन्याच्या दिवसांची संख्या निरनिराळी होती. कोणाचा ३५ दिव-सांचा महिना तर कोणाचा ४० दिवसांचा ! हा आमच्या प्राचीन काळचा न्यायच ह्याणावयाचा !

जकातीवरील अधिकान्यास शुल्काध्यक्ष अशी संज्ञा होती. नगराच्या महाद्वारानंजीक जकातीचे नाके असून, त्याच्या उत्तरेस किंवा दक्षिणेस मोठें निशाण रेंविलेले असे. नाक्यामध्ये नाकेदार व नोकर पुष्कळ असत. व्यापारी आपला माल घेऊन नाक्याजवळ येतांच चार पांच नाकेदार येऊन व्यापाच्याचे नांव, त्याचे ठिकाण, मालाचा तपशील, त्याचे माप, वजन अथवा संख्या जें असेल तें व त्या मालावर पहिली अभिज्ञानमुद्दा कोणत्या ठिकाणीं करण्यांत आली, मुद्रा

वरोवर आहे किंवा नाहीं, ती पुसली किंवा फाटली आहे की काय, ज्या मालाची मुद्रा त्या मालावर आहे किंवा कसें वैगेरे माहिती शोधपूर्वक लिहून घेत. ह्यापैकीं कोणत्याहि गोष्टींत त्या व्यापाच्याची कसूर अथवा लवाडी दिसून आल्यास अथवा जकात चुकविष्याकरितां तो निशाणापलीकडे गेल्याचें ठरल्यास त्याला दंड करण्याचा अधिकार शुल्काभ्यक्ताला असे. ही व्यवस्था वरोवर झाल्यानंतर व्यापाच्यानें आपला सर्व माल निशाणाजवळ उतरून “मजपाशीं अमूक जातीचा माल इतका आहे, त्याची किंमत इतका देण्यास कोण कबूल आहे,” असें तेथें जमून येत असलेल्या व्यापाच्यांस विचारावें. व्यापाच्यांनी चढाओढीनें जास्त किंमतीस मागणी केली तर आलेला जास्त पेसा आणि ठराविक जकात सरकारजमा होउन वार्काचा पैसा माळ आणणारास देण्यांत येई. कोणत्याहि धार्मिक संस्कारकरितां अथवा विधिकरितां आणलेल्या मालाला जकात माफ होती. ह्यासंवंधानें माल आणणारा व्यापारी, खरेदी घेणारे, नाक्यावरील नोकर अथवा शुल्काभ्यक्त यापैकीं ज्याची लवाडी आढळून येईल त्यास जवर-दस्त दंड करण्यांत येत असे. हत्यारें वैगेरे युद्धोपयोगी सामान व्यापारकरितां आणण्याची सक्त मनाई होती. ह्या जकातीशीवाय दस्तुरी नांवाचा आणखी एक कर राज्याच्या हृदीवर असणाऱ्या अन्तपाल नांवाच्या अधिकाच्यांनी ध्यावयाचा असे. दस्तुरी व्यापारी मालाच्या गठुचावर आणि मेंद्रें, दक्करीं, गुरें, घोडे वैगेरे सर्व जनावरांवर होती.

वाहेरून येणाऱ्या मालावर साधारणतः जरी किंमतीच्या एक पंचमांश जकात असे तरी फळे, फुले, भाज्या वैगेरे बागायती मालावर आणि सुकविलेले मांस आणि मासकी यांवर किंमतीच्या एक पष्ठांश जकात घेण्यांत येई; तसेच सुती, लौकरी, रेशमी वैगेरे सर्व जातीचे कापड, किंवा कापूस, लोंकर वैगेरे पदार्थ, औषधे आणि रंग यावर किंमतीच्या एक दशांशापासून एकपंधरांशापर्यंत जकात घेत. निरनिराळीं धान्ये, साखर, मीठ आणि शिजलेला भात यांवर एक विसांश जकात होती. कोणताहि पदार्थ ल्याच्या उत्पन्नाच्या जागीं विकण्याची मनाई असे आणि हा नियम मोडणारास दंडहि फारच होत असे. दस्तुरी आणि जकात ह्याशीवाय द्वारदेय म्हणून जकातीच्या एक पंचमांश असा एक कर होता पग तो अवश्यकतेप्रमाणे माफहि करण्यांत येत होता.

या करांची आणि हल्दीच्या करांची तसेच व्यापारविषयक ह्या काळांतील बंधने आणि सांप्रत काळच्या सवलती यांची तुलना सूज वाचक हा लेख वाचतांच केल्यावांचून रहातील असें वाटत नाहीं.

प्रकरण पांचवें.

बी णकामावरील अधिकान्यास 'सूत्राध्यक्ष' अशी संज्ञा असून निरनिराळ्या वनस्पतीचे सूत कातणे, ल्या मूताचीं वस्त्रे आणि चिलखते विणणे, तसेच कांहीं वनस्पतीच्या तंतूच्या दोन्या वळणे—वांवृपासूनहि दोन्या करित असत—इल्यादि कामे तज्ज कारागीरांच्या मदतीनं लाला करून घ्यावीं लागत.

लोंकर कांतरणे, झाडांच्या साळी, गवत, ताग, घायपाती इत्यादिकांचे तंतू काढणे आणि कापसाचे सूत कातणे ही कामे वहुधा विधवा, दंड देण्याला असमर्थ असलेल्या अपराधी खिया, जोगिणी, मुरळ्या, वृद्ध झालेल्या राजदासी आणि वेश्या यांच्या कडून करून घेण्यांत येत होतीं. त्यांनी केलेल्या कामाच्या योग्यते प्रमाणे आणि प्रमाणाप्रमाणे त्यांस वेतन देण्यांत येत असे. ठरलेल्या सुव्यांच्या दिवशी त्यांचेकडून काम करून घेण्यांत आले तर ल्या कामावद्दल त्यांस विशेष मोबदला देण्यांत येत होता आणि कामाच्या दिवशी कमी काम झाल्यास वेतनांत कपात करण्यांत येत होती. वस्त्रे वगैरे विणण्याचे काम ज्या तज्ज कारागीरांवर सोंपविण्यांत येत असे त्यांस त्यांच्या चलाखीप्रमाणे आणि त्यांनी केलेल्या कामाच्या सुवकपणाप्रमाणे वेतन देण्यांत येत होते. ह्या सर्व कामदार वर्गावर सूत्राध्यक्षाची सक्त नजर असे.

ज्या खियांना उपजीविकेचे कांहीं साधन नसे त्यांस सूत काढण्याचे काम प्रथम देण्यांत येत असे; इतकेंच नाहीं तर त्यांपैकीं ज्यांस कोणत्याहि कारणामुळे कारखान्यांत जातां येत नसे त्यांच्या घरी मोलकरणीमार्फत काम पाठविण्याची तजबीज करण्यांत येई.

खिया मुखसन्दर्शनेऽन्यकर्दसंभाषायां वा पूर्वस्सा सदण्डः

कारखान्यांत काम करणाऱ्या खियांकडे पापश्चीने पहाणाऱ्या आणि त्यांजकडे सोंपविलेल्या कामावांचून त्यांच्याजवळ इतर गोष्टी वोलणाऱ्या अधिकान्यास सणसणीत दंड करण्यांत येत होता. कामकरी वर्गाची मजुरी वेळच्यावेळी न देणाऱ्याला जसा दंड होई तसाच कामापूर्वीच त्याबद्दलचा मोबदला काम करणाराला दिला असतांहि तो देण्याऱ्या अधिकान्यास दंड करण्यांत येई.

वेतनाच्या प्रमाणांत काम न करणाऱ्या आणि ताव्यांत दिलेल्या कच्च्या मालाची चोरी अथवा त्याचा भलताच उपयोग करणाऱ्या कामकरी वायकांच्या हाताचे आंगठ तोडण्यांत येत. हेतु वेगळा असला तरी ईस्ट इंडिया कंपनीच्या अधिकाऱ्यांनी इकडील कोष्ठांने जे आंगठे कापले म्हणून म्हणतात ते आमच्या देशांतील ह्या प्राचीन वहिवाटीस धरूनच कापले असतील.

सीताऽध्यक्ष

नांवाच्या अधिकाऱ्यास आणि त्याच्या हाताखालीं काम करणारांस.

कृषितन्त्रगुलम वृक्षायुर्वेदज्ञ

वृद्ध पराशरादिप्रणीत कृषिशास्त्र आणि दशाशलादिप्रणीत वृक्षायुर्वेद यांचे ज्ञान आणि त्यापासून प्रत्यक्ष घेतलेल्या अनुभवाची माहिती असावी लागे. योग्यवेळीं धान्यादि सर्व वनस्पतींचे वीं जमवून त्याची, समाधानकारक रीतींनें नांगरून तयार केलेल्या सरकारी जमिनींत गुलाम, मजूर आणि कैदी यांच्या मदतींनें पेरणी करणे व योग्य जोपासना करून नाना प्रकारचीं पिके काढणे हे ह्या सीताऽध्यक्षांचे मुख्य काम होते.

हलीं जसें पावसांचे मापन इंचावर करितात तसें त्यावेळीं ते द्रोणावर करीत असत. वालुकामय प्रदेशांत १६ द्रोण, पाणथळ प्रदेशांत २४ द्रोण, महाराष्ट्रांत साडे तेरा द्रोण पाऊस पडतो अशी नोंद ग्रंथकारानें केली असून 'आतितम परान्तानाम' कोंकणांत अतिशय पाऊस पडतो असा मोघम शेरा त्यानें मारिला आहे. सध्यांचा इंच आणि पूर्वीचा हा द्रोण यांचे वरोबर प्रमाण जर कोणी पंडित वसवील तर हल्ळी पाऊस कमी झाला कीं जास्त झाला ? ह्या विवादी प्रश्नाचा निस्संदिग्ध निकाल लागेल !

उत्तम पीक येण्यास साधारणतः कोणत्या प्रदेशांत किती पाऊस पाहिजे हे ठरलेले असते, त्यापैकीं श्रावण आणि कार्तिक ह्या दोन महिन्यांत एक तृतीयांश आणि पावसाळ्याच्या इतर महिन्यांत दोन तृतीयांश पाऊस पडला असतां पीक चांगले येते असें कौटिल्यांचे म्हणणे आहे. तो म्हणतो:—

वर्षात्रिभागः पूर्वपश्चिममासयोः द्वौ विभागौ मध्यमयोः

पूर्व आणि पश्चिम मास म्हणजे श्रावण आणि कार्तिक आणि मध्यले दोन मास म्हणजे भाद्रपद आणि आश्विन असा याचा खुलासा टीकाकारानें केला आहे.

टीकाकाराचें मत वरोवर असेल तर प्रस्तुत पावसाळा एक महिना मार्गे हटला असल्यामुळे आपण पाऊस कसा पडला हें पहातांना श्रावणाबद्दल आषाढ आणि कांतिंकाबद्दल अश्विन महिना धरणे जरूर आहे.

गुरुंची स्थिति, गति आणि गर्भाधान; शुक्राची गति आणि त्याचे उदयास्त व सूर्याचे स्वाभाविक आणि अस्वाभाविक दृश्य यांवरून पावसाचें भविष्य ठरवावें असें अर्थशास्त्रकाराचें मत आहे. तो म्हणतो, सूर्यावरून रोप कसें येईल हें समजतें; गुरुवरून धान्यप्राप्तीचें अनुमान करितां येतं आणि शुक्रावरून पाऊस कसा पडेल हें कळतें.

वान्याचा अडथळा न येतां आणि उन नसतां नांगरकीचीं तीन तासें होईपर्यंत सारखा पाऊस लागला तर पीक चांगलें येईल असें समजावें; असें सांगून ग्रंथकाराने कोणतीं धान्ये केव्हां पेरावी याची माहिती दिली आहे.

तुषारपायनमुष्णशोषणं चासप्रसरात्रादिति धान्यवीजानां

भाताचें वीं सात रात्री खारींत ठेवून सात उनें दिलीं आणि उडीद, मूग इत्यादि द्विदल धान्यांचें वीं तीन रात्री खारींत ठेवून तीन उनें दिलीं म्हणजे उत्तम पीक देणाऱ्या पेन्यास लायक होतें. उसाला मध, तूप, डुकराची चरवी आणि गोमय यांच्या मिश्रणानें लिपावें. नानाप्रकारच्या कंदमूळांस मध आणि तूप यांचा लेप यावा आणि कपाशीला नुसत्या गोमेयांतच मिजवावें म्हणजे त्यांपासून पीक चांगलें येतें. आळीं भाजलींच पाहिजेत असें सांगून त्यांत लावलेल्या झाडांस हाडांचें आणि शेणाचें खत योग्य वेळी यावें. आणि रोप मोठें झाल्यावर त्यांस माशांचें खत घालावें. असें कौटिल्याचें मत आहे.

सरकी आणि सर्पाची कात यांचा धूर केल्याजागीं सर्पाचा उपद्रव होणार नाहीं. शेतांत किंवा धान्य सांठविण्याच्या जागीं काम करणाऱ्या लोकांस लागेल तेवढे पाणी पुरवावें; पण विस्तव मुळींच देऊ नये असें सांगून धान्याच्या उडव्या कशा रचाव्या आणि धान्ये मळण्याचीं खळीं कशीं असावीं हें सांगण्यासहि कौटिल्यानें कसर केली नाहीं; परंतु प्रस्तुत रुढ असलेल्या प्रकारांपेक्षां वेगके आणि विशेष महत्वाचें असें त्यांत काहींच नसल्यामुळे आम्हीं येथें त्याचा विस्तार केला नाहीं. मराठींत रुढ असलेला ‘खळे’ हा शब्द संस्कृत भाषेतील खलु शब्दापासूनच आलेला आहे.

मानविध कच्चीं द्रव्यें कशीं आंववावयाचीं आणि भऱ्या लावून त्यांपासून मद्य कसें तयार करावयाचे याची माहिती असलेल्या लोकांच्या मदतीने, किल्यावर, शहरांत अथवा छावणींत दारू गाळण्याचे सरकारी फड चालविणाऱ्या अधिकाऱ्यास—

सुराध्यक्ष

असा हुदा होता. दारूची मागणी असेल त्याप्रमाणे राजाच्या हिताकडे लक्ष ठेवून दारूविक्रीचे परवाने कमजास्त सोडण्याचा अधिकार सुराध्यक्षाला दिलेला असे. एका गांवाहून दुसऱ्या गांवास दारू नेण्याची वंदी असून गुते एका नजीक एक उघडतां येत नसत.

दारूमुळे कामकन्यांच्या हातांतले काम विघडते, सभ्य लोकांच्या सभ्यतेला आणि सद्गुणाला काळिमा लागते आणि धाडसी लोक आविचाराचीं कृत्यें करण्यास प्रवृत्त होतात म्हणून गिन्हाइकाच्या योग्यतेप्रमाणे त्यास कमजास्त दारू विकावी असें ठरविले होते. चांगल्या वर्तनाच्या लोकांना मात्र दुकानावाहेर दारू नेण्याची परवानगी असे. वाकीच्या गिन्हाइकांनी—

पानागारेषु वा पिबेयुरसञ्चारिणः

दारू दुकानांतच पिझन टाकली पाहिजे असा नियम होता. एखाद्या दारूवाजाजवळ त्याच्या ऐपतीबाहेर असलेला माल आढळून आल्यास अथवा तो आपल्या मिळकतीपेक्षां अधिक पैसा दारू घेण्यांत खर्चांत आहे असें दिसल्यास दुकानावाहेर आणून त्याला एकदम कैद करीत. ताजी दारू केव्हांहि ठरवून दिलेल्या किमतीपेक्षां कमी दरानें विकतां येत नसे. वाईट दारू दुकानांत विकण्याची वंदी होती. मजुरकरांना मजुरीच्या भोवदल्यांत, अशी वाईट दारू देतां येत असे. वहानाच्या जनावरांस अथवा डुकरांस ही दारू पाजण्याला प्रतिवंध नव्हता.

दारूच्या गुत्यांत कित्येक खोल्या असून त्यांत गिन्हाइकांच्या निजण्या वसण्याची व्यवस्था केलेली असे; इतकेंच नाहीं तर त्यांतः—

गन्धमाल्योदक वन्त्यृतुसुखानि कारयेत्

ऋतुपरत्वे सुगंधित द्रव्ये पुष्पहार आणि रुचकर पेये ग्राहकांच्या सुखार्थे ठेविलेलीं असत. प्रत्येक गुत्यावर गुस हेर राहून ते, कोणी आपल्या मिळकतीबाहेर खर्च करीत आहे कीं काय, परस्थ ग्राहक कोण आहेत, दारूच्या

धुंदींत देहभान विसर्ण लोळत पडलेल्या दारूवाजांपैकी कोणाच्या अंगावर काय कपडे आहेत आणि कोणाजवळ काय जिन्स आहेत इत्यादि गोष्टीची नोंद करीत. वेभान होऊन दुकानांत पडलेल्या गिन्हाइकाचें जें नुकसान होईल तें दुकानदारास भरून यावे लागे; इतकेच नाहीं तर त्याच्या द्या कसुरीवद्दल त्याला दंडहि करण्यांत येत असे.

मेदक, प्रसन्न, आसव, अरिष्ट, मैरेय आणि मधु असे मद्याचे निरनिराळे सहा प्रकार असून वीजबंध, श्वेतसुरा, सहकारसुरा इत्यादि पुष्कळ उपप्रकारहि होते. कच्या द्रव्यापासून हे सर्व प्रकार कसे तयार करावे याची माहिती ग्रंथकारानें दिली आहे. विशेष प्रसंगी, म्हणजे विवाहादि कार्याचे वेळी, स्वतःच्या उपयोगाकरितां श्वेतसुरा आणि औषधीकरितां कांहीं जातींची अरिष्टे गाळण्याची परवानगी कुटुंबी गृहस्थांस देण्यांत येत असे.

उत्सव, समाज आणि यात्रा प्रसंगीं चार दिवस खासगी रीतीनें दारू तयार करण्याची परवानगी देत अथवा मद्यपानावरील नियंत्रण शिथिल करीत. अशा प्रसंगीं दारू गाळण्याच्या परवान्यावद्दल सरकारांत भरावयाचा पैसा आणि गुन्हेगारांस होणारा दंड अधिकाऱ्यांनीं जागच्या जागीं वसूल करावयाचा असे. ख्याआणि मुळें यांस दारूची गोडी लागलेली नसते म्हणून दारूच्या फडांत प्रत्यक्ष काम करण्याकडे वहुधा त्यांचीच नेमणूक करण्यांत येत असे.

दारूचे व्यसन मध्यंतरीच्या काळांत वंद पडलें असावें आणि म्हणूनच तें इंग्रजांमुळे इकडे आलें असें म्हणण्याची वहिवाट पडली असावी असें दिसतें. मद्यपानास आळा पडला पाहिजे किंवद्दुना तें अजिवात नाहींसें झालें पाहिजे असें लोकां प्रमाणेंच सरकारी अधिकाऱ्यांसहि अलिकडे वाढू लागलें आहे. मद्यपानास आळा कसा घालतां येईल याविषयीं लोकांचे अभिप्राय घेऊन आपलें मत जाहीर करण्याकरितां सरकारांतून एका मंडळाची योजना झाली होती. उपरोक्त चाणाक्यकाळीन परिस्थितीत या कामीं उपयोगी पडण्यासारख्या कांहीं गोष्टी सांपडतील असें आम्हांला वाटतें.

कांहीं पशुपक्षी आणि जलचर प्राणी सरकारी संरक्षणाखालीं घेतलेले असत. त्यांची शिकार करणारास दंड करण्याचा अधिकार

सूनाध्यक्ष.

नांवाच्या अधिकाऱ्याला होता. द्या प्रागी संरक्षणाच्या हेतूनेंच कांहीं जंगलें सरकार आपणांकडे ठेवी. ह्या जंगलास 'अभयवन' अशी संज्ञा असून त्यांतील

प्राणी मारणारास शिक्षा करण्याचेहि कार्य सूनाध्यक्षाकडे च सांपविलेले असे. मांसभक्षक प्राण्याच्या वधावद्दल जितकी शिक्षा असे त्याच्या दुष्पट शिक्षा मांस न खाणाऱ्या प्राण्याचा वध केला असतां याची असा नियम होता. फांसे, सांपके, जाळीं वैगेरे साधनांनीं जीवंत प्राणी पकडण्यांत आल्यास त्यांवर एक दशांश-पासून एक पष्टांशपर्यंत जकात असून त्यांतले एक पष्टांश प्राणी अभयवनांत सोडण्यांत येत. कांहीं जातीचे पशुपक्षी मारण्याची सक्त मनाई होती.

मृगपशूनामनस्थिमांसं सद्योहतं विक्रीणीरन्

खाटिकांनीं मृगादि अहिंसा पशूंचे ताजे आणि हाडे काढून टाकलेले मांस कसाई-खान्यांत विकावे, अस्थिसुद्रां मांस विकल्यास ल्यावर होणाऱ्या नफ्याचा कांहीं भाग सरकारांत यावा, तराजू आणि वजने खरीं वापरावीं. गुरांपैकीं वांसरे, अंडील वैल आणि दुभत्या गाई मारण्याची मनाई होती. कसाईखान्यावाहेर मारलेल्या अथवा कोठेहि मेलेल्या प्राण्याचे मांस विकण्याचा हुकूम नव्हता. ज्या प्राण्याचे मांस विकावयाचे त्याचे डोके, तंगज्जा आणि हाडे दाखवण्याकरितां राखून ठेवावीं लागत. दुर्गधियुक्त मांस विक्रीस ठेवतां येत नसे. हे नियम मोडणारांस दंड करणे हें सूनाध्यक्षाचे काम होते.

तारुण्य, सौंदर्य आणि कला यांनी संपन्न अशा दोन गणिका, त्यांना चांगलीं वर्षीसनें ठरवून दरवारीं ठेवणे आणि त्यांच्या गैरहजेरींत त्यांचीं कामे त्यांच्या बहिणींकडून, मुलींकडून अथवा त्यांनीं नेमून दिलेल्या दुसऱ्या लायक गणिकां-कडून करून घेऊन त्यांचा तनखा त्यांस देणे, हीं कामे करणाऱ्या अधिकाऱ्यास

गणिकाध्यक्ष

असा हुदा होता. गणिकांचा वारसा मुलाकडे जात नसे. ह्या दोन गणिकांशिवाय राजा सिंहासनारूढ किंवा स्वारींत रथारूढ वैगेरे असतां त्यावर छत्रचामरे धरण्या, पंख वारणाऱ्या, हातीं सुवर्ण कलश घेऊन त्याच्या सनिध रहणाऱ्या वैगेरे कित्येक गणिका असत त्यांच्या नेमणुका त्यांच्या सौंदर्यावरच ठरविल्या जात.

सौभाग्यभंगे पातृकां कुर्यात्

ह्या गणिकांचे सौंदर्य नष्ट झालें झाणजे त्यांची नेमणूक दायांमध्ये करण्यांत येई. गणिकेची मुलगी आठ वर्षांची झाली झाणजे तिला राजदरवारीं नाचाला उभे

रहावें लागे. खासगी मनुष्याचा आश्रय करून एखादी गणिका जर दरवारी कामास हजर रहाणार नाहीं तर तिला आश्रय देणारास दंड भरावा लागे.

गणिकाध्यक्षानें सर्व गणिकांच्या मालमत्तेचा आणि उत्पन्नाचा तक्ता ठेवून त्यांच्या फाजील खर्चास आळा घातला पाहिजे. असा नियम असून आपल्या आईवांचून इतरांच्या ताढ्यांत आपले दागिने ठेवणाऱ्या आणि आपली मालमत्ता खरेदी देणाऱ्या अथवा गहाण टाकणाऱ्या गणिकांस दंड करण्याचा अधिकारहि त्याला होता.

वयांत न आलेल्या गणिकेशी तिच्या इच्छेविरुद्ध संबंध ठेवणारास दंड होता इतकेच काय पण तिची इच्छा असतांहि ह्या वयांत तिच्याशीं संबंध ठेवणारास दंड होता. मात्र हा दुसरा दंड पहिल्याच्या निम्मे होता इतकेच ! पूर्वीचे राजे गणिकेचा धंदा करणाऱ्या कुमारिकांसंबंधातहि इतकी सावधगिरी घेत हें पाहिले ह्याणजे संमतिवयाच्या कायद्याला विरोध करणाऱ्या देशभक्तांनी त्यावेळीं घातलेल्या नंग्या नाचाचा संताप आल्यावांचून रहात नाहीं.

गणिकांना प्रतिबंधांत ठेवणे, त्यांच्या इच्छेविरुद्ध त्यांस पळवून नेणे, त्यांना विरूप करणे, त्यांच्या आयांना आणि दासींना चोप देणे वगैरे गुन्हे हळींप्रमाणेच त्यावेळींहि घडत आणि गुन्हेगारांस गणिकाध्यक्षाकडून योग्य त्या शिक्षाहि केल्या जात असत.

अमूक मनुष्याच्या आश्रयानें तूं रहा, असा सरकारी हुक्म झाला असतां जी गणिका तो अमान्य करी तिला हजार फटके खाण्याची शिक्षा देण्यांत येत होती.

भोगं गृहीत्वा द्विषत्या भोगाद्विगुणो दण्डः

तनुविक्रयावद्दल योग्य तो मोबदला घेऊन जी गणिका तो करण्याचे नाकारी तिला घेतलेल्या पैशाच्या दुष्पट दंड होत असे. यजमानाचा खून करणाऱ्या गणिकेस जीवंत जाळण्याची अथवा पाण्यांत फेकून देण्याची शिक्षा करण्यांत येत होती. गणिकांच्या यजमानांची नोंद गणिकाध्यक्षाला करावी लागे.

नट, नर्तक, वादक, गायक, वाग्जीवन म्हणजे गोष्टी सांगणारे अथवा खुषमस्करे, कुशीलव, म्हणजे निरनिराळ्या नकला करून दाखविणारे, प्लवक म्हणजे भोरपी, सौभिक म्हणजे गारुडी अथवा जादुगार, चारण, कुंटण आणि व्यभिचारी स्थिया यांच्या करितांहि असेच नियम असून परराष्ट्रांतून आलेल्या ह्या लोकांस आपले प्रयोग दाखविण्यावद्दल सरकारांत प्रेक्षावेतन भरावें लागे. नाटकप्रयोगादि

करमण्णकीच्या साधनावर आपल्या प्रांतांत सभ्यां वसलेला कर म्हणजे एक अगदीच अशुतपूर्व जुलूम ! असें ज्यांना वाटते त्यांना तशा प्रकारचा कर आपणांमध्ये पंचवीसशे वर्षापूर्वी होता हें वाचून थोडे तरी समाधान वाटेल. वेश्यांना आपली दोन दिवसांची प्रासि प्रतिमासिक कराच्या रूपाने सरकारांत भरावी लागे.

गणिका, दासा आणि नटी यांस नृत्य, गान, वाचन लेखन, वादन, अभिनय, चित्रकला, दुसऱ्याचे मनोगत जागणे, सुवासिक द्रव्ये तयार करणे, निरनिराळ्या प्रकारचे पुष्पहार गुंफणे, चंपी करणे (संवाहन) आणि दुसऱ्याचे अतःकरण वेव्याची कला यांचे शिक्षण देणारांस सरकारी मदत मिळत असे. वेश्यांचे मुलगे नटाचा धंदा शिकत. ते आणि त्यांच्या खिल्या अनेक भाषा शिकत. आणि ह्या त्यांच्या गुणांमुळे परकीय गुप्तहेर ओळख्याची महत्त्वाची कामगिरी त्यांच्याकडे देण्यांत येत असे.

समुद्र, नद्या आणि सरोवरे यांमधून फिरगाऱ्या नौकांचे जमाखर्च तपासण्याचे काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यांस.

नावध्यक्ष

अशी संज्ञा होती. ह्याशिवाय त्यांने

तद्वेळाकूलप्रामाः क्लृप्तं दद्युः

समुद्र नद्या आणि सरोवरे, यांच्या कांठी वसलेल्या गांवांवर. जो क्लृप्त म्हणून एक विशेष कर वसाविण्यांत येत होता तोहि वसूल करावयाचा असे. सरकारी नावा, नौकहाटक नांवाचा कर घेऊन, मासे मारण्याकरितां देत. बंदराच्या गांवी माल आणण्यावर आणि तेथून माल नेण्यावरहि जकात वसविलेली होती. सरकारां नौका उतारूच्या सोयीसाठी ठेवलेल्या असत. त्यांच्या भाज्याच्या जमाखर्चाचाहि हिशेव नावध्यक्षासच ठेवावा लागे. मोतीं वैगैरे काढणारांसहि जरुरीप्रमाणे सरकारी नावा भाज्याने देण्यांत येत होत्या. वादळांत सांपडलेले एकादें गलबत जर नावध्यक्षाच्या हृदीतोल बंदरांत लागले तर त्यावरीलं लोकांशीं अल्यंत प्रेमाने वागून त्यांस सर्वप्रकारची मदत करणे हें त्यांवे कर्तव्य मानण्यांत येई. चांचे लोकांची गलबते, शत्रूच्या बंदरी जागारीं गलबते आणि नावध्यक्षाचे नियम मोडणारीं गलबते फोडून टाकाऱ्याचा अधिकार नावध्यक्षाला होता.

ज्या नद्यांना हिंवाळ्यांत आणि उन्हाळ्यांत उतार नसे, त्या नद्यांत प्रवाशांच्या सोयीकरितां मोठमोऱ्या नौका (महानाव) ठेवण्यांत येत. प्रत्येक नावेवर एक कपतान (शासक) एक सुकाण्या (नियामक) आणि शीड दोन्या वगैरे संभालण्याकरितां कांहीं नोकर असत. लहान नद्यांवर लहान होड्या असत. ह्या उताराच्या ठिकाणी येऊन च प्रवाशांनी नदीपार झाले पाहिजे. भलत्याच ठिकाणी नदी उतरून जाणारांस शिक्षा करण्यांत येत असे. कित्येक धंदेवाले आणि नोकर या नियमाला अपवाद मानण्यांत येत.

ब्राह्मण, संन्यासी, मुळे, ह्यातारी माणसें, आजारी लोक, राजदूत, गर्भिणी ख्रिया ह्यांना नावध्यक्षाच्या शिक्ष्याची मोफत प्रवास करण्याची चिठी देण्यांत येई. तरीचा उतार हल्ळीप्रमाणेंच अगदीं नियमांनी बांधून दिलेला होता.

प्रकरण सहावें.

५०००८८

गुं रांचे कळप, त्यांच्या सुव्यवस्थेकरितां, निरनिराळ्या प्रकारानें मानण्यांत येत असत. केवळ दुधातुपाच्या मोवदल्यानें गुरें राखणेला यावीं तर राखणदार वासरांचे हाल करून तीं मारून टाकतात म्हणून शंभर जनावरांचा एक कळप करून त्यावर गोपाल (गाईचा गोवारी) अथवा पिण्डारक (म्हशींचा गुराखी) दोहक (गुरे पाजणारा) मन्थक (ताक करणारा) आणि लुब्धक (व्याप्रादिकांपासून गुरांचें रक्षण करणारा शिकारी) इत्यादि पगारी माणसें नेमण्यांत येत. अशा कळपाला—

वेतनोपग्राहिक

अशी संज्ञा होती. म्हातान्या, दुभत्या आणि गाभण गाई प्रत्येकीं वीस व वासरे आणि काळवडी प्रत्येकीं वीस मिळून शंभर जनावरांचा एक कळप वर्षास कांहीं तूप घेऊन पाळावयास देत अशा कळपाला.

करप्रतिकर

म्हणत. अशाच प्रकरचा पण रोगानें लागलेल्या, लुल्या पांगळ्या, एक हातीं पाजण्याची अथवा अशीच दुसरी कांहीं खोड असलेल्या शंभर गुरांचा कळप, अगदीं थोडा मोवदला घेऊन पाळावयास देत अशा कळपाला—

भग्नोत्सृष्टक

म्हणण्याची वहिवाट होती. चोरांपासून आणि हिंस्रपशुंपासून रक्षण व्हावें म्हणून उत्पन्नाचा दहावा हिस्सा देण्याचें कबूल करून, कित्येक लोक आपलीं गुरें सरकारच्या ताब्यांत देत असत. अशा गुरांच्या कळपाला

भागानुप्रविष्टक

हें नांव होतें. ही सर्व व्यवस्था ज्या सरकारी अधिकान्याकडे सोपविलेली असे त्याला—

गोऽध्यक्ष

असा हुद्दा होता. खासगी आणि सरकारी अशीं जीं गुरें त्यांच्या देखरेखी खालीं सोंपविण्यांत येत, त्यांचे जात, वय, परिस्थिति आणि हेतु प्रमाणे निरनिराळे कळप पाढून दोन महिने वयापासूनच्या सर्व गुरांस तसमृद्रा ठोकण्याची

वहिवाट होती. सर्वे गुरांची त्यांच्या विशेष खुणांसह आणि रंग, वय, शिंगाचा आकार वगैरे माहितीसह जी नोंद ठेवण्यांत येत असे तिला 'ब्रजपर्यग्र' अर्था विशेष संज्ञा होती.

स्वयं हन्ता घातयिता हृता हारयिता च वधः

गाईला स्वतः मारणारास अथवा दुसऱ्याकडून मारविणारास, तसेच गाईची चोरी करणारास अथवा करविणारास, देहान्तशासन करण्यांत येत होतें. तसेच कोणाच्या खासगी जनावराला सरकारी खुणेची तसमुद्रा मारणाराला दंडाची शिक्षा देत. चोरांच्या वगैरे हातून गाईची सुटका करणारास वक्तीस देण्याची वहिवाट होती.

हिंदुस्थानासारख्या कृषिप्रधान देशाचें सरकार, गायरानें राखून ठेवण्याचे कामीं जो कंजुषपणा दाखवितें, त्याला पृथ्वीच्या पाठीवराहि दुसरी जोड मिळणार नाही. खेडेगावाच्या सरहदीत अगदीं खडकाळ असे जे जमिनीचे लहान तुकडे असतील ते म्हणजे आमच्या सरकारनीं शेंकडों रुपये जमीनसारा भरणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या गुरांकरितां राखून ठेवलेलीं गायरानें! असा प्रकार त्यावेळीं नव्हता. निरनिराळ्या कढतूत निरनिराळीं जंगले गुरांकरितां मोकळीं ठेवण्यांत येत असून, तीं तशीं ठेवण्यापूर्वीं शिकारी लोकांकडून त्यांच्या कुञ्जांच्या मदतीनें त्यांतील हिंस पशु घालवून लावण्यांत येत असत.

गुरें एखाद्या गावीं चरूं लागलीं म्हणजे तेथून सर्पादि सर्वे हिंसा प्राण्यांनी पक्कन जावें तसेच तीं कोठें चरताहेत हें गोवान्यास समजावें, म्हणून त्यांपैकीं भिज्या गुरांच्या गळ्यांत चांगल्या आवाजाच्या घंटा वांधण्यांत येत. इतकी खवरदारी घेऊनहि एखादें जनावर चोरीस गेलें अथवा कोणा पशूच्या भक्षस्थानीं पडलें तर त्यावळीची वर्दीं गोवान्यानें गोऽध्यक्षाकडे तावडतोव दिली पाहिजे; असा नियम होता. ह्या कामीं त्यानें कसूर केल्यास, झालेली नुकसानी त्याजपासून भरून घेण्यांत येई. रोगानें वगैरे मेलेलें जनावर जर गुरांपैकीं असेल तर त्याचें तसमुद्रांकित कांतडें, तें जर वकऱ्यापैकीं असेल तर कानांसुद्धां त्याचें कातडें, आणि तें जर गाढव आणि उंट ह्यांपैकीं असेल तर त्याचें शेंपूट आणि कातडें, रखवालदारानें गोऽध्यक्षाकडे पाठविण्याचीं तजवीज केली पाहिजे. तसेच त्या जनावराची चर्वीं, पित्ताशय, स्नायु, दांत, खूर, शिंगे आणि हाडेहि त्यानें हजर करावीं असा नियम होता. अर्थात् मेलेलीं गुरें फाडण्याचें काम म्हणजे ह्या संसारांतलेंच एक

काम मानण्यांत येत असावें असें दिसते. तें काम करण्यामध्ये हलकेपणा मान-प्यांत येत नव्हता आणि तें करणारांची एक स्वतंत्र जात बनून ती हा काळ-पर्यंत असृष्ट्यहि ठरली नव्हती हें उघड आहे. अशा मृत जनावरांचें ताजें अथवा सुकविलेले मांस विकण्याची परवानगी गोंवाच्याला होती असें ‘मांस मार्द्र शुष्कं वा विक्रीणीयुः’ ह्या वचनावरून उघड दिसते.

पावसाळ्याच्या सुरवातीपासून अर्धा हिंवाळा संपेपर्यंत दुभर्तीं जनावरें दोन्हीं वेळां पार्जीत. पण वाकीच्या दिवसांत तीं फक्त सकाळीं एक वेळच पाजलीं पाहि-जेत असा नियम होता इतकेंच नाहीं तर ‘द्वितीयकालदोऽधुरङ्गुष्टुच्छेदो दण्डः’ ह्या दिवसांत कोणी तीं दोनदां पाजल्यास पाजणाराचा आंगठा तोड-प्यांत येत होता. गोदोहनाची वेळ चुकूं नये म्हणूनहि अशीच खबरदारी घेण्यांत येत असे.

गाईच्या शेरभर दुघाचें एक छटाक लोणी उतरते असें सांगितले आहे. चरण्याकरितां एक रंगी दहा गुरांची एक अशा टोळ्या पाहून त्यांवर एक एक गोंवारी नेमलेला असे. घोडे, गाढवें, उंट आणि डुकरें यांच्याहि अशाच टोळ्या पाडीत. मेंद्यांची लोंकर दर सहा महिन्यांनी कातरण्यांत येत असे. कांहीं वैल, घोऱ्यांच्या वरोवरीनें काम करीत त्यानां जो रतीब देत त्यामध्ये मीठ, मांस, दहीं, दूध, तेल अथवा तूप, साखर अथवा गूळ आणि मद्य इत्यादि पदार्थांचा समावेश केलेला आढळतो. ह्या यादींत सामान्यतः मांसाचें नांव पाहून तर आश्वर्यंच वाटते.

अश्वाध्यक्ष.

गोऽध्यक्षाला ज्याप्रमाणे गुरांची नोंद ठेवावी लागे त्याप्रमाणे अश्वाध्यक्षाला प्रत्येक घोऱ्याची जात, त्याचें वय, त्याचा रंग आणि त्याचें मूळ ठिकाण यांची नोंद ठेवून, १ विक्रीला काढलेले, २ नुकतेंच विकत घेतलेले, ३ लढाईत पाडाव करून आणलेले ४ स्थानिक निपर्जीचे, ५ मदतीकरितां आलेले इत्यादि भेद-परत्वे घोऱ्यांची वर्गवारी करावी लागे. एखादा घोडा कुलक्षणी निघाला, अपघातामुळे व्यंग झाला अथवा आजारी पडला तर त्यावहलची माहिती सरकारांत जाहीर करण्याचे कामहि अश्वाध्यक्षाकडे च होते.

यानंतर अश्वशाला कशी असावी वैगैरे वहलची माहिती देऊन ‘वडवा-शृष्ट किशोराणां एकान्तेषु’ ह्याणजे घोऱ्या, वछु आणि शिंगरे यांच्या जागा

पृथक असाव्या असें सांगितले आहे. नुकत्याच प्रसवलेल्या घोडीस पहिले तीन दिवस तूप पाजावें, पुढील दहा दिवस तिळा खावयास कणिक आणि प्यावयास तेल यावें. शिंगराला तें दहा दिवसाचें झाल्यानंतर सहा महिनेपर्यंत दुधांत आणि तुपांत भिजवून कणिक खाण्यास घालावी. पुढे हा आहार वाढवून त्यांत शिंगरू तीन वर्षांचे होईपर्यंत जव मिसळीत जावे. चवथ्या वर्षी नुसतेच जव घालावे. शिंगरू चार किंवा पांच वर्षांचे झाल्यानंतर खाला कामाला लावण्यास हरकत नाहीं. असें अर्थशास्त्रकाराचे म्हणणे आहे.

उत्तम घोड्याच्या तोंडाची लांबी ३२ अंगुळे असून एकंदर लांबी १६० अंगुळे असते आणि जंघा २० अंगुळे असून उंची ८० अंगुळे आणि घेर १०० अंगुळे असतो. असें सांगून प्रत्येक जातीच्या घोड्यास कोणत्या प्रकारचा आहार किती यावा याची माहिती चाणक्यानें दिली आहे. वैलाच्या अन्नाप्रमाणेच घोड्याच्या अन्नांतहि मांसाचा समावेश केलेला आहे.

कंभोज, सिंधु वगैरे देशांतील घोडे अत्यंत युद्धोपयोगी अशी ख्याती होती. लडाऊ घोड्यांना नियमितपणे शिक्षण देण्यांत येत असे. त्यांना ज्या चाली, गति आणि उड्हाणे शिकविण्यांत येत त्यांची माहिती देऊन कैटिल्य ह्याणतोः— गाडीचा घोडा दररोज सहा पासून वारा योजने जातो आणि स्वारीचा घोडा एका दिवसांत पांचपासून दहा योजने चालतो.

घोड्यांना औषधोपचार करणारे स्वतंत्र वैद्य असून त्यांच्या कसुरीमुळे सांथीचा प्रसार झाला किंवा त्यांनी वेळच्यावेळी औषधोपचार न केल्यामुळे एखादा घोडा मेला असें आढळून आलें तर त्या वैद्यांना दंड करण्यांत येत असे.

द्विरङ्ग स्नानमश्वानां गन्धमाल्यं च दापयेत्

दिवसांतून दोन वेळां घोडे धुवून त्यांना गंध आणि माला अर्पण कराव्या. आमावास्येचे दिवशीं त्यांजवरून उंडी ओंवाळून भूतानां यावी. पौर्णिमेच्या दिवशीं त्यांच्यावरून शुभ गीते गावीं वगैरे कांहीं सांगून अश्वाध्यक्षाच्या कामाची यादी पुरी करण्यांत आली आहे.

ज्या जंगलांत हत्ती रहातात त्यांजवर, पीलखान्यावर, हत्तीच्या शिक्षणावर, त्यांच्या रतविावर, त्यांच्या आलंकारांवर, त्यांना औषधोपचार करणारांवर आणि त्यांच्या महातांवर देखरेख करण्याचे काम—

हस्त्यव्यक्ष

नावाच्या अधिकान्याकडे दिलेले असे. स्वारीच्या आणि युद्धाच्या कामां उपयोगां पडण्यासारखे हत्ती किळ्यामध्ये वांधीत आणि अशिक्षित आणि खोडकर हत्ती किळ्यावाहेर वांधीत. हत्ती वांधण्याच्या जागा किती लांबीरुंदीच्या व उंचीच्या असाव्या, त्यांना दरवाजे किती असावे, त्यांची जमीन कशी असावी, हत्तीच्या स्नानाच्या, खाण्याच्या, व्यायामाच्या, झोण्याच्या आणि विश्रांतीच्या वेळां कोगत्या असाव्या इत्यादि गोटींची माहिती देऊन जंगलांतून हत्ती धरून आणावयाचे ते उन्हाळ्यांत आणावे. दंत न फुरलेला आणि वीस वर्षांपेक्षां कमी वयाचा हत्ती धरून नये चाळीस वर्षे वयाचा भिळाल्यास उत्तम. जो हत्ती धरायचा त्याची उंची १४ विती आणि लांबी १८ विती असून घेर २० विती असावा. अशा हत्तीला रोज कसला आणि किती आहार घालावा तें सांगितले आहे. हत्तीच्या आहारांत सुद्धां मध्य आणि मांस यांचा समावेश केलेला आढळतो. सध्यां देखील हत्तींना कोंवऱ्यांचा आहार प्रसंगविशेषां देण्यांत येतो.

दाताच्या घेराच्या दुःष्ट उंचीची जागा दुडापासून मोजून, त्या पुढील दात—हत्ती नदीकाठचा असेल तर—दर अडीच वर्षांनी आणि तो जर डोंगरी असेल तर—दर पांच वर्षांनी कापावे असा नियम होता.

रथाव्यक्ष

म्हणून एक अधिकारी असे. निरानंराळ्या आकाराचे आणि निरनिराळ्या कामाचे रथ वांधून घेंगे, अव्याध्यक्षाच्याच पद्धतीनं रथांच्या घोड्यांची व्यवस्था राखणे, धनुष्यधारी, गदाधारी, अशा सर्व प्रकारच्या योद्ध्यांची तयारी, चिलखते चढविण्याची तत्परता व रथी आणि सारथी यांचे कौशल्य कसें आहे तें पहाणे आणि रथकार लोकांच्या पगाराचा वगैरे हिशेब ठेवून त्यांच्या कौशल्याप्रमाणे त्यांना विशेष वक्षिसे देणे व संतुष्ट राखणे हीं कामे त्याजकडे सांपविलेली असत.

साधारणतः रथाची उंची १२० अंगुळे आणि रुंदी १४४ अंगुळे ठेवण्याची पद्धति होती.

पत्यव्यक्ष

नांवाच्या अधिकान्याने

मौलवृत श्रेणिमित्रामित्राटवी वलानां सारफलगुतां विद्यात्
पिढीजात सैन्य, भरती केलेले सैन्य, गारदी पलऱ्यी, मित्रराष्ट्रं कङ्गन आलेले

सैन्य, शत्रूचे सैन्य आणि जंगली लोकांचे सैन्य अशा सर्व प्रकारच्या सैन्याचें वलावल कसें आहे तें लक्षपूर्वक पाहिले पाहिजे तसेंच त्याला सपाट जमीनीवरून, डोंगरावरून कसें लढावें, कपट युद्ध कसें करावें, खनक युद्ध म्हणजे खंदकांतून कशी लढाई करावी, रात्री किंवा दिवसा कसे झगडावें या सर्व गोष्टींचें ज्ञान असले पाहिजे व त्यानेही कामीं सैनिकांची कवायत नेहमीं घेतली पाहिजे. ह्याच्या वरचा अधिकारी म्हणजे

सेनापति !

त्याने आपले हत्ती, घोडे, रथ आणि पायदळ असें चतुरंग सैन्य सदा जग्यत तयारोने असतें किंवा नाहीं हें पहाण्याकरितां वाटेल त्यावेळेस त्याला पुढे चालून जाण्याचा अथवा मागे सरण्याचा हुक्म सोडिला पाहिजे. शत्रूशीं लढण्याचा प्रसंग आला असतां त्याला आपल्या सैन्याला योग्य जागा कोणती आहे, हल्ला चढविण्यास अनुकूळ काळ कोणता आहे, शत्रूचे सामर्थ्य कितपत आहे, त्याच्या सैन्यांत फूट कशी पाडावी, आपले सामर्थ्य कसें एकवटावें, किल्यावर हल्ला कसा चढवावा, पुढे चाल केव्हां कशी करावी इत्यादि गोष्टींचें ज्ञान असले पाहिजे.

छावणीमध्यें, किंवा कूच चालू असतां सैन्यामध्यें, जी शिस्त असते तीच हात घाईची लढाई चालू असतांहि राहिली पाहिजे म्हणून सेनापतीने शिंगाचा ध्वनि, फळ्या, निशाणे वगैरे खुणा ठरवून आपल्या सैनिकांना हुक्म सोडण्याची व्यवस्था केली पाहिजे.

राष्ट्रांत प्रवेश करण्यास, राष्ट्र वाहेर जाण्यास आणि राष्ट्रांतल्याराष्ट्रांत फिरण्यास मुद्रांकित राजपत्राची अवश्यकता असून, असें पत्र एक माष अथवा पांच गुंजाभार सुवर्ण घेऊन देण्याचा अधिकार

मुद्राधक्ष

नांवाच्या स्वतंत्र अधिकान्याकडे दिलेला होता. राष्ट्रांतील कोणीहि मनुष्य हें मुद्रांकित पत्र घेतल्यावांचून फिरतांना आढळल्यास त्याला जो दंड करण्यांत येत असे त्यांपेक्षां दुष्पट दंड परराष्ट्रांतल्या मनुष्यास करण्यांत येत असे.

राज्यांत जीं ओसाड जंगले असत त्या जंगलांत पुष्कळ वेळां टेहळणीच्या वगैरे कामाकरितां शत्रूचे लोक येत, सवब अशा प्रदेशांत जाणान्यास मुद्रांकित राजपत्रे ध्यावीं लागत. ठाराविक पैसे घेऊन हीं पत्रे देणान्या अधिकान्यास

विवीताध्यक्ष

ह्यणत. ओसाड प्रदेशांतच जरी विशेषतः शत्रूचे टेहळणीदार आढळत तरी लागवडीस आलेल्या प्रदेशांत ते आढळतच असत असें नाहीं; म्हणून विवीताध्यक्षाला दोनहि प्रकारच्या प्रदेशावर नजर ठेवावी लागे. तर्चीं, धर्मशाळा, विहिरी आणि वागा तयार करून हा अधिकारी ओसाड प्रदेशावे एकान्त स्वरूप काढून टाकण्याचा प्रयत्न करी. प्रथम असले प्रदेश शिकारी लोकांकडून हिंसपशंच्या भयापासून सुरक्षित करण्यांत येत. हें काम चालू असतां कोणी चोर, जंगली लुटाऱू, अथवा शत्रूचे लोक ह्या शिकान्यांच्या दृष्टीस पडल्यास त्यांपासून ते आपले स्वतःचे संरक्षण करून शंख आणि भेरी वाजवून, खवुतरावरोवर चिठ्या पाठवून अथवा अंतरांतरावर होळ्या पेटवून आपल्या लोकांस आलेल्या संकटाचा इषारा देत.

द्रव्यहस्तिवनाजीवं वर्तिनीं चोररक्षणम् सार्थातिवाहां गोरक्ष्यं व्यवहारां च कारयेत्

विवीताध्यक्षाला उपरोक्त कामाशिवाय इमारती लाकडांच्या आणि हत्तींची निपज होत असलेल्या जंगलांचे संरक्षण करणे, रस्ते दुरुस्त ठेवणे दरोडखोरांना पकडणे, व्यापारी प्रवाशांचे रक्षण करणे, गाईची जोपासना ठेवणे इत्यादि आणखीहि कांहां कामे करावीं लागत.

प्रस्तुत 'रेव्हेन्यु क्लेक्टर' नंवानें ओळखल्या जाणाऱ्या अधिकाऱ्यास 'समाहर्ता' अशी संज्ञा होती असें दिसते. उत्तम, मध्यम आणि कनिष्ठ अशा तीन प्रती पाढून परिहारक ह्यांजे इनाम गांवें, आयुधीय ह्यांजे लढाऊ शिपाई पुरविणारीं गांवें, निरनिराळ्या स्वरूपांत धारा भरणारी गांवें आणि धान्याएवजीं सरकारी कामे करण्यास लोक पुरविणारीं गांवें, अशा चार प्रकारांत गांवांची विभागणी केलेली होती. समाहर्त्यांच्या हाताखालीं पांचपासून दहा गांवांचा जमाखर्च ठेवून हल्लीच्या तलाव्यांप्रमाणे काम करणाऱ्या अधिकाऱ्यास 'गोप' म्हणत. प्रत्येक खेड्या संबंधाने ह्यावेळीं जी माहिती सरकार दसरी ठेवण्यांत येत असे तिच्या संबंधाचे अर्थशास्त्रांतील वर्णन वाचले म्हणज खरोखरच आश्वर्य वाटते आणि ह्या कामीं इंग्रज सरकारची कित्येकांकडून अवास्तव स्तुति होत आहे आणि कित्येक त्यास अवास्तव दोष देत आहेत असें मनांत आल्यावांचून रहात नाहीं.

प्रत्येक खेड्याच्या हड्डी ठरविल्या असून दरएक गावांत लागवडी खाली असलेली, वीन लागवडीची, माळाची, पाणी पुरवठ्याची, वागायती, जंगलाची वगैरे कोणती जमीन किती आहे, गावठण किती, गांवांत घरे आणि देवळे किती आहेत, समशानाच्या जागा किती, पाटाचे पाणी कोणत्या जमिनीस मिळते, अन्नछऱ्यां आहेत की काय, खासगी आणि सार्वजनिक विहिरी किती व कोठे आहेत, गायरान किती आहे, जत्रा भरतात की काय, भरत असल्यास कोणत्या व कधी भरतात, दलणवळणाचे मार्ग आणि साधने कशी आहेत इत्यादि सर्व गोष्टीची उत्तम नोंदठेवलेली असे. वक्षिसपत्रे, खरेदी खते, दानपत्रे आणि धान्याची सूट यांची नोंद समाहर्त्याकडे व्हावीच लागे.

प्रत्येक गांवांतील घरपट्टी भरणाऱ्या आणि न भरणाऱ्या सर्व घरांवर गणतीचे अंक घालवून त्यांत रहाणारांची वर्णवार आणि धंदेवार नोंद करीत. जाती त्यावेळी नव्हत्याच. ^१ माणसांवरोवरच प्रत्येक घरांतील पाळीव पशुपक्ष्यांचीहि नोंद होत असे. याच नोंदीत प्रत्येक घरांतील रहिवाशांकडून कोणत्या स्वरूपाचे किती सरकार देणे घ्यावयाचे याचाहि तपशील असे. ही नोंद म्हणजे खेड्यांतील प्रत्येक माणसाचे चरित्रच होते. त्यांत प्रत्येक कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न आणि त्याचा वार्षिक खर्चहि नोंदण्यांत येत असे.

गृहस्थ, व्यापारी आणि यति यांच्या रूपाने गुप्त हेर ठेवून समाहर्ता आपल्या हाताखालच्या गोप, स्थानिक (गोपांवरील अधिकारी) आणि प्रदेशार (स्थानिकांचा वरिष्ठ अधिकारी) ह्या अधिकाऱ्याकडून प्रत्येक गांवासंबंधाने आलेली माहितीवरोवर आहे किंवा नाही तसेच गांवकरी लोक अधिकाऱ्यांस जी माहिती देतात ती कितपत खरी असते हें पहात असे.

समाहर्त्याच्या वरोवरीचा केवळ राजधानीपुरते काम करण्यास जो अधिकारी असतो त्याला—

नागरक

असें म्हणतात. याच्या हाताखालच्या गोपाकडे दहापासून चाळीस कुटुंबासंबंधाचे सर्व सरकारी काम सोंपविलेले असे. शहराच्या चार दिशेस चार स्थानिक नांवाचे, गोपांवर देखरेख करणारे अधिकारी असत. धर्मशाळा, देवळे, अन्नछऱ्ये वगैरे धर्मादाय संस्थांच्या पंचांनी त्या त्या ठिकाणी येणाऱ्या लोकांची माहिती आपल्या भागाच्या गोपाकडे अथवा स्थानिकाकडे दिली पाहिजे. कारागीर

आणि व्यापारी लोकांनी आपल्या जवाबदारीवर जरुर तर इतर कारागिरांस आणि व्यापान्यांस आपल्या घरीं उत्तरुं घावें तसेच फराळाचे दुकानदार, खाणावळवाले आणि वैद्य यांनीहि आपल्या ग्राहकांची सोय लावावी पण त्यांच्याविषयीं संशय येतांच सरकारांत वर्दीं दिली पाहिजे. वर्दीं न दिल्यास त्यांची गणना अपराध्यांत होऊन पाहुणे आणि यजमान दोघेहि सारखेच शिक्षेळा पात्र ठरत. घरच्या यजमानानें पाहुणे आल्याची सुद्धां वर्दीं देणे भाग होतें.

ग्रीष्म क्रुतूत आगी बद्दल विशेष काळजी घेण्यांत येत होती असें दिसतें. दिवसाचे सारखे चार विभाग करून त्यांपैकीं मधल्या दोन विभागांत घरांत विस्तव पेटाविष्याची सक्त मनाई होती. प्रत्येक घरवाल्यानें पांच घागरी आणि एक लांकडी पिंप पाण्यानें भरून ठेविले पाहिजे. ह्याशिवाय एक शिर्डी, भाले वैगेरे तोडण्याकरितां एक कुन्हाड, पाणी वाहेर उडविष्याकरितां एक सूप, जळती लांकडे ओढून काढण्याकरितां एक अंकुश अथवा हूक, गवत काढण्याकरितां एक चिमटा आणि एक दृति ह्याणजे कातज्जाची पिशवी [कशा करितां?] इतकें सामान त्याजपाशीं अगदीं जग्यत तयार पाहिजे असा नियम असून तो मोडणारा दंडास पात्र ठरत असे. उन्हाळ्यांत कोणाच्याहि घरावर केंवळी राहूं देत नसत. सोनारासारख्या भट्टीनें काम करणाऱ्या सर्व कारागिरांनीं एकाच पेठेंत किंवा आळींत राहिले पाहिजे असा निर्वंध होता. [आग्निजीविन एकस्थान वासयेत] आग कोठेहि लागली तरी सर्व रहिवाशानीं ती विज्ञविष्याच्या कार्मी मदत करावी, आणि मदत न करणारा दंडाला पात्र ठरावा असा कायदा होता. ज्याच्या निःकाळजीपणानें आग लागली असेल तो जरी दंडावर सुटला तरी मुद्दाम आग लावणारास मात्र जाळून ठार मारीत !

म्युनिसिपल कायद्याप्रमाणे सांप्रत ज्या गोष्टी गुन्ह्यांत गणल्या जातात त्या सर्वांचा नामनिर्देश आणि त्यांपैकीं कोणत्या गुन्ह्यास नागरकादि अधिकान्यांनीं काय शिक्षा घावी याची माहिती अर्थशास्त्रांत दिली असून, नेमून दिलेल्या वेशी वाचून इतर वेशींनीं प्रेतें नेणे आणि तीं नेमलेल्या ठिकाणावांचून इतर ठिकाणीं जाळणे किंवा पुरें ह्या दोनहि गोष्टी गुन्ह्यांत गणलेल्या होत्या. रात्रीं सहकारी नऊ वाजल्या पासून पहाटे चार पाजेपर्यंत रस्यांतील रहदारी बंद ठेवण्याकरितां ठराविक वेळीं दररोज शिंग फुकण्यांत येत असून नियम मोडणारास त्याच्या गुन्ह्याच्या मनानें दंड करण्यांत येत होता. सुवीणीच्या कामा-

कारितां रोग्याच्या शुश्रूषेकरितां, प्रेतयात्रेकरितां, आग विज्ञविष्णाकरितां वैगैरे रात्रीं वाहेर जाणारास पकडीत नसत. रात्रीं वाहेर पडणारानें हातांत कंदील घेऊन जावे असा नियम होता. ज्याला प्रतिवंध करावयास पाहिजे त्याला केला नाहीं आणि ज्याला नको त्याला केला तर असें करणाऱ्या पहारेकाच्यास दंड करीत.

शहरांतील पाण्याच्या पुरवळ्याचीं ठिकाणे, तेथील गुप्त आणि सार्वजनिक रहदारीचे रस्ते, कोट आणि किले वैगैरे नगर रक्षणाचीं ठिकाणे ह्यांवर दररोज देखरेख ठेवणे, कोणाच्या कांहां वस्तु सांपडल्यास ल्या सुरक्षित ठेवणे, राजाच्या वाढदिवशीं परराष्ट्रावर विजय संपादन केल्याच्या आनंदानिमित्त राज्यारोहण प्रसंगीं अथवा युवराजाच्या जन्मकाळीं कांहां कैदी बंधमुक्त करणे आणि रोजच्या हकीकतीचा अहवाल राजाकडे पाठविणे हीं कामेंहि नागरकाकडे असत.